

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Barabás András.

»lezuhanyozom, az egész napom négy percet csúszik«

VÁLI DEZSŐ

»Meyerbeer, elhibáztad a hivatásod.«

WOLFGANG HILDESHEIMER

*»Tobolszk, 1599: egér- és patkányeső;
esetleg lemmingek vonulása.«*

MÁRTON LÁSZLÓ

Mcmxcv Április

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA NEGYVENKILENC FORINT

MCMXCV ÁPRILIS

HETEDIK ÉVFOLYAM NEGYEDIK SZÁM

Beszélgetés 2000-ben Váli Dezső festőművésszel 2

José Casanova Vallás és közösség Kelet- és Nyugat-Európában 6

Bíró Béla Vadkeleti töprengések 12

Wolfgang Hildesheimer Két novella 19

Tábor Ádám Versek 26

Gergely Ágnes Absztrakt tehén 28

Iain Crichton Smith Ősz 34

G. István László Versek 37

Párniczky Mihály Versek 39

Halász László A konstrukció hatalma 42

Niklas Luhmann A jövő leírása 48

Zelei Miklós Széchenyi üzen 50

Margócsy István KONRÁD GYÖRGY / KŐÓRA (Margináliák) 54

Márton László Két napom 61

E számunkat FESZL FRIGYES grafikáival illusztráltuk. (A fotókat Berényi Zsuzsa, Makky György és Szilágyi Edit készítette).

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: SZILÁGYI ÁKOS.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, TÖRÖK ANDRÁS.

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: SARGINA LUDMILA.

LEVÉLCÍM: 1135 BUDAPEST, VÁG UTCA 15.

TELEFON ÉS FAX: 140-9950

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1057 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 118-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 490 FT, FÉL ÉVRE 245 FT, NEGYED ÉVRE 147 FT.

KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETÖKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: PENNA STÚDIÓ. SZEDTE: KOC SIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP.

Beszélgetés 2000-ben

Váli Dezső festőművésszel

– **ÚGY TUDOM, MOST ÉPP MŰVÉSZTELEPRE KÉSZÜLSZ, EGY HÓNAPRA, FESTENI. TUDOD-E ELŐRE, MÁR, MIT FOGSZ CSINÁLNI?**

– Bocs, nem művésztelep, az kollektív műfaj; főiskolás korunkban nyaranta néhány hetet rajzoltunk mindenféle árokparton üldögélve; ez alkotóház. Évente egy hónapot töltök evvel. Ott nincs telefonálgatás, nincs mateklecke, javítandó konnektor, vendég, élet, hejehuja, semmi sincs, csak munka napi negyven órában. Megkértem őket, a takarítónők se járnak be hozzám. Szüts Miklós barátom a szomszéd műteremben. Ha karikás szemmel áttántorgok hozzá, hogy mégiscsak építésznek kellett volna mennem, nem tudom ezt a kurva képet megoldani, megnézi, amit csinálok, és irgalmasan megvigasztal. Ha hangosan füttyörszük, átkiabálok, hogy ne dicsekedj, te rohadék, tudom, hogy gyönyörű a képed. Tizenötödik éve járunk Kecskemétre, mindig március elsején, mindig egy hónapra. Nekem a legkeservesebb munkafázis képet elkezdni, s ezért munkaévemből ezt az időt koncentráltan erre szánom. Naponta kötelezően elindítok egy képet. Fél-háromnegyed készen hozok huszonötöt haza, hogy aztán otthon még néhány hónapig, évig elkapirgáljak rajtuk. Már amelyiket megtartom, mert általában a fele reménytelenül selejt. 1990-ben lent megkezdett 19 képből 4 maradt meg.

Amit tudok minden év február utolsó napján: mekkorák lesznek idei képeim. Addigra a farostlemezek hetek munkájával előkészítve és becsomagolva. Az elmúlt nyolc évben az is biztos volt, hogy témának marad továbbra is a műterem. A kép lényegéről soha semmit nem tudok előre. Gyanítom, utólag se. Festés közben gondolataim nincsenek, festés közben az ebédre hívó kolompszót várom. Megcélzott mondanivalóm nincs.

– **S AMIKOR MÁR A VÁSZON ELŐTT ÁLLSZ, MITŐL FÜGG, HOGY MIT FOGSZ MEGFESTENI? A PILLANATNYI LÁTVÁNY VEZET, A LEGUTÓBB FESTETT KÉPED, GONDOLAT VAGY ÖTLET, ESETLEG MEGBÍZÁS VAGY MI?...**

– Mondom, evvel a feladattal nyolc éve kellett utoljára szembenéznem. Akkor egy fotómat rajzoltam le. Azóta fejből rajzolom a székeket, padlókat. Anyácskám nagyon türelmes velem, de már ő is mondja, hagyjam abba a műterem-ábrázolást, váltsak témát. A Lukács úszómestere is ezt mondja, alig merek a szemé elé kerülni. Ámbár mostani kiállításomkor Molnár Péter festő interurbán megdicsért, az pedig nagy szó.

– **ÚGY TUDOM, TÖBB ÉVE MINDIG A MŰTERMEDET FESTED – MIÉRT KERÜLGETED UGYANAZT A TÉMÁT? EGY TÖKÉLETES VÁLTOZATOT AKARSZ LÉTREHOZNI?**

– Belém vagyok gabalyodva; nem tudom. A lehetséges válaszok:

1. szellemi renyhességem (erre gyanakszom leginkább),
2. szűk horizontom,
3. mert mindegy,
4. mert így jó,
5. irigylem Morandit.

– **RÓLAD LEGENDÁK JÁRNAK: MENNYIRE SZÁMONTARTOD S MINTEGY KATALÓGUSBAN ŐRZÖD A SZÁMODRA FONTOS DOLGOKAT, HOGY HIHETETLEN SZORGALOMMAL DOKUMENTÁLOD ÖNMAGADAT. S MENNYI MUNKÁVAL!? MILYEN IGÉNY VAGY MILYEN KÉNYSZER EZ?**

– Miklós szerint egyszerűen: munkakerülés. Ámbár inkább játék. Kisfiú koromban kaptam néhány öreg térképet, nagyon örültem neki, rögtön katalogizáltam őket. Úgy gondolom, papírhajómat akkor engedhetem bele a patakba, útjára, vagyis munkám akkor van befejezve, a kultúrába belevonva, ha a kép dokumentálva van. Ha a címe és opuszszáma által zökkenőmentesen kezelhető, fotója által felidézhető. Tavaly az Új Mandátum kiadótól pár hétre kaptam ajándékba egy gépirónót. Nagyon aranyos fiúk. Számítógépbe diktáltam teljes opuszjegyzéket, 300 oldal adat. Képek és rajzok listája, postacímjegyzék, hogy szerteszét merre vannak a munkáim. Szereplési naplómban pedig képeim sorsa, amíg követni tudom. Nézd, étteremben ülni unok, emberek közé alig megyek, tv-t nem nézek, a tavaszra nem figyelek, színházba, moziba, koncertre nem járok. Szeretem a szép hosszú táblázatok, ez az egyetlen felhőtlen szórakozásom...

Öndokumentálásom másik területe, hogy húsz év kísérletezés és gyakorlás után ma már tisztességes fotókat tudok festményről csinálni. Elképzelni se tudom, fotókatalógusom nélkül hogyan vezényelném hadseregemet.

A harmadik terület: dossziézása gondolataimnak, ma már főleg levelek formájában. Ez más. Ez valami visszajelzés számomra, hogy élek. Fontosságom tudata, vagy fontoskodás. Majd elválik.

Kényszernek nevezed az öndokumentálást. Nem annyira kényszer, mint automatizmus. Ahogyan öt éve nem gondolkodom reggel, van-e kedvem uszodába indulni, ahogy a délben jött levélre másnap reggel bedobom a vá-

laszt. Nem több munka... így egyszerűbb. Mi az alternatíva? Hogy ma nem csinálom, mert fáradt vagyok...?! Mindig fáradt vagyok. Lehet, hogy ettől... Talán nem kéne úszni járni...

– FESTMÉNYEID MELLETT ALIGHANEM LEGNAGYOBB MŰVED A NAPLÓD, AMELY MIND TERJEDELMÉVEL, MIND MINŐSÉGÉVEL LENYŰGÓZI AZ OLVASÓT. MIVEL TE, FESTŐKTŐL CSÖPPET SZOKATLANUL, SZÓBAN IS RÖGZÍTED GONDOLATAIDAT, TALÁN JOGOS A KÉRDÉS: MILYEN VERBALITÁSOD VISZONYA A VIZUALITÁSHOZ?

– Bocsánat, nem vagyok vizuális típus. Rémesen nem veszem észre a körülöttem világot. Még a szép, és ráadásul szőke nőknek is háromszor bemutatkozom. Van is baj.

A verbalitásom. A négyezer oldal naplóm, gépelve... Nem napló ez tulajdonképpen. Nézd, apám orosz hadifogságban éhen halt. Melankolikusnak születtem. Már gyerekkoromban fölmerült a kérdés, miért élek. Nem volt kivel megbeszélni. Leírtam, újra meg újra megfogalmaztam ugyanazt. Így próbáltam értelmezni világot. Hozzáadva mindig egy kiló dicsekvés. (Mondd, egy 53 éves ember miért dicsekszik folyton?! Önigazolás? Kisebbségi érzés?)

Mi minden van ebben a naplóban? Hogy a kiállítás-kritikáimat is elrakom, hiúság, ezt mindig szégyelltem kicsit. Ma avval mentegetem magam, hogy evvel egyszerűsíttem a Hálás Utókor kutatómunkáját. Hogy hiába mosolyognivaló, ez is világom része. '93-ban kaptam egy New York-i ösztöndíjat, a Margit körúti OTP-be küldték az 5000 dollárt. Referenciákat kértek. Az '90-es Ernst Múzeumi kiállításomról tizenhat sajtókritikát küldtem nekik. Csak elő kellett venni az 1990-es iratrendezőt. (Most is dicsek-szem.) Egyébként faxon megkérdezték, hogy szigorú banktitokként kezelik, de közöljem velük, mi az az OTP?!...

Ja, a naplóm, tovább. A számítógépemben a levelezésem dossziéja a legvastagabb. Szakmai munkám egy része postán bonyolódik. Egy festésnaphoz, tetszik vagy nem tetszik, négy nap háttér munka tartozik. Nincs műterem-szolgám, mint Mednyánszkyknak...

Magánlevelezésem pedig: a kint, meg a magamban találtak számára az ingem alatt hordok egy kis noteszt. Mindig a nyakamban lóg, spárgán. Annak alapján egy Franciaországban élő barátomnak havonta leírom a világot. Három példányban, egyet ő, egyet a Tudományos Akadémia Kézirattára kap... Tán hét irattartó dobozom van már ott... a harmadik példány pedig otthon gyűlik, az családi hagyatéknak készül. Rá van írva. De minék. Hinni a fölölésben. A szent fölölésben. Ami a kultúra.

– S MI A SZELEKCIÓ ELVE?

– Kidobom, amiről még én is észreveszem, hogy gyenge, amiről észreveszem, hogy csak nyafogás, ami ismétlés, ami nem az örökkévalóságról szól ...

– HA EGY MEGYEHÁZBÓL ELKALLÓDOTT KÉPED FÖLKUTATÁSA ÜGYÉBEN LEVELEZEL, AZ MINEK SZÁMÍT?

– Közügynek.

– MILYEN ÉRZÉST HOZ ELŐ BELŐLED SAJÁT NAPLÓD IDŰNKÉNTI ÚJRAOLVASÁSA?

– Ha a könyvváltozatot, a C. napló 1958–1992-t kérdelem, ez magamnak is új. Bognár Robi válogatása által más lett a szöveg, újak az összefüggések. Időnként beleolvasok

magamba. Ha pedig ezt kérdezed: nem szoktam semmit megbánni, bűneimet kivéve. Azokat is inkább csak elítélem. Tudom, hogy jó szándékú vagyok. Nem hiszem, hogy bármit is tudtam volna valaha jobban csinálni. Beleértve életem legrosszabb döntéseit is. A katolikus egyház húsvét éjszakájának ünnepén azt éneklé minden bajunk forrásáról, Ádám és Éva – főleg Éva – csacsiságáról a Paradicsomban: „Ó, boldog bűn”, melynek Krisztus megváltása lett a hozadéka... Hálát adok múltbeli tévedéseimért is. De térjünk vissza a naplóhoz...

– KÜLÖNÖS EZ A NAPLÓ, ALIG TÖRTÉNIK BENNE VALAMI. A TÖRTÉNESEK (PL. A MINDENNAPI, SZEMÉLYES, POLITIKAI, MŰVÉSZETI ÉLETEN BELÜLIEK) MIÉRT MARADNAK KI MAJDNEM TELJESEN?

– A politika és környéke nem érdekel. Ami a személyes történéseket illeti, nem vonz a lehetőség, hogy öregkoromban majd elmerengjek hintaszékben naplóm fölött, mit is ebédelttem Norvégiában, sielés közben. (Semmit.)

– NAPLÓDBAN ÁLLANDÓAN UGYANAZOK A KÉRDÉSEK BUKKANNAK FEL – HONNAN E VÉGTELENÍTELT KÉRDÉSFELTEVÉS? S VÁLTOZIK-E, MÉLYÜL-E?

– Egyetlen kérdés van, nyilvánvalóan. Hogy mi a fenének élek. Evvel birkózom nyolc éves korom óta. Akkor azt mondtam, biztos, egy élet kell majd hozzá, hogy megértem. Isten utasítását ez ügyben (hogy Ő ezt jobban tudja, ezt csak hagyjam rá), elfogadom, de nem tudok mosolyogni. Még. Pedig az a legfontosabb dolog a világon. Pilinszky is túl volt az ötvenen, mikor még mindig csak ott tartott: „eljuthatunk a derűig”. Hogy a kérdésfeltevés mélyül-e? Mitől mélyülne? Hogy évente valahonnét általában kapok egy díjat? Hogy Hódmezővásárhelyen egy képre két éve kaptam ötezer forint munkajutalmat? Amit mellesleg még nem fizettek ki? Picasso mosolyogva mutatta Brassainak a papírt, hogy a stockholmi egyetem díszdoktorává fogadta. Minden napom értelmét meg kell fabrikálni. Előre, a holnapi napra, a jövő hétre, nyárra, évre nem látok rá. Nem számolok vele, nem érdekel. Terveim nincsenek. Fegyelmezetlenség, valószínűleg, ez is.

– UGYANEZT MEG LEHET KÉRDEZNI KÉPEID KAPCSÁN IS: MIÉRT FESTEDES ÉVEKIG UGYANAZT A TÉMÁT (MŰTEREM, ZSIDÓ TEMETŐK)? A KÉPEID EGYÜTT VAGY KÜLÖN ÉLNEK, ERŐSÍTIK-E EGYMÁST, VAGY ESETLEG SZOROZATBA ÁLLNAK ÖSSZE?

– Nem festek sorozatokat. (Egy képen belül kell elmondani az egész világot.) A témám azonos, évek óta. Testvéreim csakugyan értelmezhetik, segíthetik egymást. Kiállítások ez a technikai kérdéssé válik, és a kiállítás rendezőjén múlik. Később, túl a kiállításon, mikor már elköltöznek a szülőktől és saját családot alapítanak, akkor már egyedül kell fenntartani magukat. Olykor húsvétkor, temetéskor egy-egy családi összejövetel...

– TÁRGYAKAT ALKOTSZ FOLYAMATOSAN, S AZT MONDOD, NEM ÉRZEL VÁGYAT MEGÖRZÉSÜKRE. NEM LÁTSZ ITT ELLENTMONDÁST?

– Dehogynem. Tudom. A tárgyakat imádóm, a franciakuksot és a színváltós, térképváltozó, morzegombos terepszínű katonai zseblámpát. Amiben tartalék körtének is van hely kialakítva. Ami övre és szegre is akasztható. Két éve találtunk egyet fiammal, kirándulás közben, a hóban. Építem, javítom és átalakítom tárgyaimat, de ami nem

nélkülözhetetlen, kíméletlenül kiszórom az életemből, beleértve azt a elemlámpát is. Nem mentenek meg a haláltól. Ez akkor is így van, ha éppen mostanában néhány taktikai bukfenccet vetettem, majd három képemet adtam egy használt légkondicionáló dobozért. A könyvtáramat is mindig szétajándékozom. Most 380 ezer forintot adtak egy képemért: ebből magamnak vettem egy Arany ösztet, Babits ösztet, Oravecz majdnem ösztet, Rakovszky válogatottat, Ady ösztet. Most kezdek bele, beléjük, tán még nem késő. Hogy félretájékoztats ne essék egyébként: műtermemből, követve a szokásokat, tehát féláron, 150 ezerért szokok közepes méretű képet árulni.

– ARRÓL IS HÍRES VAGY, HOGY IDŰNKÉNT KÉPEIDDEL SZEMBEN SEM VAGY KÍMÉLETES, ÉS SOK KÉPEDET, JÓVAL ELKÉSZÜLTÜK UTÁN, MEGSEM MISITETTED... MIÉRT TETTED?

– A kérdésben az az érdekes, hogy kérdésnek számít. Egyszer már végig kéne gondolni, mit csinál az emberiség a folyamatosan, szükségszerűen megtermelt selejtjével. Ragasszuk össze József Attila minden eltépett papírfecnijét? Miért környezetszennyezzem gyenge képeimmel nagy-Budapestet? Csak a legjobb gondolataimat szeretném hátrahagyni. Selejt nélkül csak Isten, Vojnich Erzsébet és a Bródy Sándor utcai zöldséses-költő dolgozik. Egyszer eszembe jutott, hogy rég fölfűrészelt száz képmről készült fotóimat elfelejtettem eltépni. Kiraktam őket magam elé. Kettőnél rezgett be a műszer, hogy talán tévedtem. A selejtezés selejtje. Az arány kettő a százhoz, megfelelő.

– EGY RÉGI KIÁLLÍTÁSODON SZÉTFŰRÉSZELT KÉPEID DARABJAIT RAKTAD CSAK KI, UTÓLAGOS ÖSSZEÁLLÍTHATÓSÁG IGÉNYÉVEL. MI VOLT EZ AZ ÖTLET – MŰ, GESZTUS VAGY KIHÍVÁS?

– Nem kihívás, nincs kit kihívni, ugyanis ők nincsenek bent, hogy én meg kint, vagy én is bent vagyok, esetleg ők is kint, velem. Nem haragszom a világra. Arra nekem nincs időm. Meg nem is az én dolgom.

A kérdés első fele pedig félreértésen alapul, vagy rossz az a képem, amit láttál. Soha nem állítottam össze képet utólag, szétfűrészelt darabokból. Olajképkor nem vagyok játékos.

– SOKAT FOTÓZTÁL, FOTÓZOL... MILYEN VISZONYT LÁTSZ A FESTETT KÉPEID ÉS FÉNYKÉPEID KÖZT?

– Gyerekkoromban ügyesen fotóztam, voltak felvételeim az '56-os Móríc Zsigmond körtérről, „fölszaggatott utcakövek”, rég kidobtam. Aztán Matisse megfontolásait követve hosszú évekig nem fényképeztem, helyesebbnek tartottam kóborolva inkább nézni. Ha gépet viszek magammal, semmit nem látok a világból, ez tapasztalat. Végül kezdett túl drága lenni, hogy Vattay műgyűjtő és fotós barátom mindig a legjobb képeimet vitte el festményeim reprodukciója fejében. Akkor vettem egy gépet, később még néhányat, s újra kezdtem. S. Nagy Kata barátom hamarosan pénzeszközökhöz segített, pár év alatt 12 ezer parasztszoba-felvételt csináltam a Népművelési Intézetnek. Akkor készültek a zsidó temető fotóim is, ha már arra jártunk. Mostanában lett belőle könyv, tíz év kiadói elfektetés után. ...Mit fotóztam még? Éjszakai eső utcákat a Vár oldalában, csillogó pocsolják ellenfényben. Fölnevettem, kiemelve a laborban a tálból a nagyításokat: úgy látszik, mindent csak előlről lehet kezdeni, ha az ember nem zse-

ni. A fotók a harmincas évek magyar fotóiskola-stílusában készültek. Ezeket is kidobtam. Fotóztam még a műtermem padlószeméjét is, talán ez volt az egyetlen önálló gondolat, sok képet kezdtem belőlük. És fényképezem, ma is, lélegző műtermemet, kiállításplakátjaimhoz kellene. A hobbifotózást 12 éve abbahagytam, maradt munkaeszköznek.

– CSINÁLTÁL EGYSZER EGY NAGYSZERŰ FÉNYKÉP-ÖSSZEÁLLÍTÁST (EGY KÁLVÁRIA-SOROZATOT) NEM SAJÁT FÉNYKÉPEKBŐL. A TALÁLT ÉS FELHASZNÁLT KÉP ÁTÉRTELMEZÉSÉNEK MI AZ EREDETISÉGE?

– Nem tudom a történetet értékelni, ha ez a kérdés. Hónapig gondolkodtam egy keresztúton, eredetileg *National Geographic* fotókkal próbálkoztam. Nem ment, valahogy túl népszerűsítésre sikeredett. Akkor föltelefonáltam a Széchényi Könyvtárba, hogy bizonyos fotók kellenének. Rettenő komplikált szolgálati utakat mondtak el, akkoriban még nem öltöztem együtt reggelente a Lukácsban az igazgatójokkal. Viszont a Munkásmozgalmi Múzeumban volt egy ismerős fiú. Fantasztikus volt a fotótárak, a harmincas évek szociófotói pesti prolikról és koldusokról. Ésbe vettem, hogy ebből sorozatot összeállítani vagy hónapok munkájával, vagy eldöntötten két óra alatt lehet; az utóbbit választottam. Vittem fényképezőgépet, próbálványt is magammal. Délután már laboráltam, megírtam rájuk a feliratokat tussal, estére kész volt a *Koldus Keresztút*. Másnap kereteztem. Rögtön megvette a Nemzeti Galéria. Később, látogatása alkalmából, a pápa kapott egy angol nyelvű változatot. Éppen most írtam a Vatikánba, a térítvevény már vissza is érkezett, mert a szokásos köszönőlevél máig nem jött meg. Félek, elkallódhatott valahol ez a munkám, több püspök kezén ment át annak idején.

– RÓLAD TUDNI LEHET, HOGY NEM ENGEDED KI AZ ORSZÁGBÓL KÉPEIDET, S EZT A TILTÁST MINDEN KÉP HÁTULJÁN FEL IS TŰNTETED...

– ...közgyűjteményt kivéve. Nem tiltás, hanem nyomatékos kérés. Ahhoz nincs jogom, csak az első eladás alkalmával – egy ügyvéd magyarázta el nekem, a Lukácsban, zuhanyozás közben.

Hogy miért? Nézd, itt a Gellérthegy a város közepén. Itt a Váli utca a Körtérről, ahol a 6-os fordul. Itt jár a 2-es villamos végig a Dunaparton, itt a legendás 18-as villamos, itt volt valaha a 63-as és a 81-es, a későbbi 58-as is, ami a Zugligetbe járt ki. Fölötte a Harangvölgy. Itt van Arany János bácsi sok-sok kézírata az Akadémián. Képeim itt jól érzik magukat. Hogy külföldön megmérettessék? Minek mérni, ez nem tojásbrikett. Használni kell.

– HOL, MILYEN KÖRÜLMÉNYEK KÖZÖTT TÁROLNÁD LEGSZÍVESEBBEN A MAGAD KÉPEIT?

– Nem feltételes mód, hanem kijelentő, múlt időben. Elintézve. Néhány száz pesti polgár vállalta ezt a szíveséget, meg harminc múzeum. Jó részük ajándék. Egy kép négyféle módon szívdódik föl a kultúrába: Lakásfalon, szűk közönség számára ugyan, de alaposan. Múzeumban, ott nem feltétlenül látható, de a nemzet trezorja. Kiállításon, amikor pár hétre reflektorfénybe kerül, valami aktualitás kapcsán. És reprodukción, ahol mindig kézközeli állapotban van. Mind a négyre szükség van. Az arányok helyes beállításával törődöm, már ami rajtam múlik.

– S A MŰVEID REPRODUKCIÓIT HOGYAN KEZELED?

– Azt nem én. S. Nagy elkezdett egy könyvet írni rólam.

– **ALKOTÁS KÖZBEN (VAGY KÉSŐBB, KIÁLLÍTÁSON) ÉRZEL-E MAGAD KÖRÜL KÖZÖNSÉGET?**

– Munka közben elviselhetetlenül egyedül vagyok, természetesen, kiszolgáltatva égnek-földnek-hóviharnak-magának, ez hozzá tartozik. A kiállítási gratulációknak mindig kicsit kondoleálás szaguk van, nem tudom, miért. Mint ha a túlpartról jönne, az élők földjéről. Érezhetően nem tartanak maguk közé tartozónak. Bár főztömet elfogadják.

– **DE HA ILY EGYEDÜLVALÓNAK ÉRZED MAGADAT, AKKOR MIÉRT ÁLLÍTASZ KI OLY SZÍVESEN MÁSOKAL, CSOPORTBAN, MIÉRT SZERVEZEL EGYÉBKÉNT NEM NAGYON SZOKÁSOS KÖZÖS KIÁLLÍTÁSOKAT?**

– Füst Milán mondja, lehet, hogy az életnek nincsen értelme, de a mézárószámát ki kell fizetni. Ebédet, szelmet, zoknit, fékpofát és osztályfőnöki figyelmeztetést másoktól kapok. Vannak barátok, emberek, kollégák. Vannak jó képek, nem csak az enyéme. Nem nekem jobb egy csoportos kiállítás, hanem a publikumnak. Jobban fölfigyelnek, nagyobb a csinnadratta. És a gondolatokat így, több oldalról körüljárva sokaknak könnyebb befogadni. Ezért szerveztem meg Győrben az állandó kiállításunkat is; múlt év ősszel, 26 levél, fax és sok interurbán telefonnal, abban a fantasztikus kis barokk palotában, a Magyar Ispitában, kiválóan konstruktív igazgatónőjük segítségével. Tölg-Molnár Zoltán, Molnár Péter, Szűts Miklós, Vojnich Erzsébet, Kovács Péter, Kovács László meg én. Még meghívtam, és jönnek is: Klimó Károly, Krajcsovic Éva, Fehér László, El Kazovszkij, M. Novák András, Kárpáti Tamás. Schmal Károly visszalépett. Jó csapat. Dávid Katával megkorrigáltattam az ötletemet, etikus-e a kultúra egy szegmensét így elkülöníteni. Azt mondta, kívánatos. Nincs értelme sok kis gyenge Nemzeti Galériát csinálni.

– **HOGYAN SZERVEZED MEG NAPI ÉLETEDET, HOGYAN OSZTOD BE IDŐDET – S MIÉRT ÉPPEEN ÍGY?**

– A nők, ha már minden kötél szakad, elvesztik a karórájukat. Bár tudnék ilyen lenni. 5.23-kor lecsapom a vekkert, és ugrom, hogy legyen időm fogat mosni, tojni, pizsamát az ajtó szögére akasztani, és 5.50-re leérek a templomba. A budai ferences barátokkal együtt mondom a reggeli szolozsmát. Önnét át 7.05-re a Lukácsba. Most, hogy négy év után elszégyellve magam, úszás előtt is lezuhanyozom, az egész napom négy perccel csúszik. Hazafelé bevásárlás, otthon Kata meleg reggelivel vár, asztalhoz ül velem. Ha égett a kenyérhaj, nem engedi megenni. Aztán mosogatás, munka. Kettőtől négyig alszom, pizsamában. Ma már nemigen festek este, negyven életév fölött az ihlet napszakhoz és keretmérethez igazodik. Hogy esténként fél órát, erre fenntartott időben, irodalmat olvassak, harminc éve nem jön össze. Háromnegyed tizenegykor oltok, különben nem bírnám a másnapot. Ágyam mellett nagy rajztáblán kiterítve mindenféle olvasandók, most Arany Jánosba vagyok szerelmes. A *Toldi estje*. *Béranger halálakor*. *Vásárban*. Kisfiám kéretlenül kihozta nekem iskolai könyvtárukból az *Így élít Arany János-t*, Keresztury Dezsőtől. Diákoknak íródott, az ember nem is gondolná, nagyon jó.

Mi tartozik még az időbeosztáshoz? Vasárnap ugye nem szabad dolgozni, vasárnap családi séta, gyermekeink nőnek és lassan elhagynak, újra ismerkedem feleségemmel. Nyáron nyaralunk, hogy lett hordozható szövegszerkesztőm,

könnyebb feladat. Minden márciusban Kecskemét, alkotóház, Szűtscel, erről már beszéltem. Ennyi.

– **S MILYEN A MUNKA ÉS ÉLETVEZETÉS VISZONYA?**

– Nincs viszony. Alárendeltség van. Elsőbbségadás kötelező. A munka az első, meg a második is. Csőlátású vagyok.

– **S HOGYAN VISZONYÍTOD MUNKÁDAT ÉS MAGÁNYODAT A TANÍTÁSHOZ?**

– Tavaly kezdtem, még próbálgatom, az Iparművészeti Főiskolán rajzot tanítok. Nostalgiaiból, a múltam, nagyon szeretem azt a házat harminc éve. Barátaim sugallják, hogy maradjak, szükségem van rá, hogy olykor kimenjek az utcára. Hogy lassabban öregedjek. Nem tudom. Annyira agresszíven éltem mindig, most meg itt nehezemre esik diákokat kedvük ellenére is utasítani. Anélkül pedig nem nagyon működik a dolog. Mindenesetre elmondtam nekik, hogy annyira hiú vagyok, mint egy kisgyerek, kérem, szólítsanak Mesternek. Megteszik.

– **S VÉGÜL, A TALÁN LEGFONTOSABB: MILYEN MUNKÁDNAK, FESTÉSZETEDNEK ISTEN-HITEDHEZ VALÓ VISZONYA?**

– Zörög, azt hiszem. Egyik valahai mesterem, boldogult Sugár Gyuszi szerint ez az egész festészet megícsacs egy kissé pogány huncutság... Hát?! Legalábbis, ahogy fölperzseli a körülöttem-életet...?! Vagy erről csak én tehetek? A harmadik heti, kedd esti szolozsmából tudom, hogy Isten örül a (jó) képeknek... Mit is mondjak erről? Sokan hiányolják hitem megjelenését a képeimben. Minden mozdulatomban benne van, éppen ott miért ne lenne jelen?

– **KÉPEIDDEL, FESTÉSZETEDDEL TULAJDONKÉPPEN IMÁDKOZOL? S HA SZAVAKBAN, AKKOR EGYEDÜL VAGY KÖZÖSSÉGBEN? SZÓVAL, NYELVEN-NYELVEKEN, VAGY NYELVEKEN TÚL?**

– Imaidóm a reggel első munkaórája. Munkaórája, mert munka. Pár éve tanultam meg, hogy mindenért hálát lehet adni, hogy a vízcipő működik, hogy a családom éppen békén alszik, hogy van nekik ágyuk, hogy tegnap pocskékul ment a festés. Néha eldúdolom, hogy „...gyújts éjszakánkban fényt!” Napközbeni imáim leginkább rövid helyzetjelentő telefonálások, ahogy a rendőrök szólnak be akció közben a központba, jelentve és utasítást kérve. Esetleg erősítésért.

Ima közösségben, imaközösségben, tizenketten vagyunk, ez más műfaj. Ezek megszárt gondolatok, mivel nem üzengetünk egymásnak imában. Az nem arra való (szülők oly gyakori tévedése). Vagyis ilyenkor nem mindent lehet Istennek sem elmondani.

Pannonhalmán hallottál a diákkápolnában nyelveken imádkozni, erre kérdezel. Hogy mi ez. Erről van szó a Bibliában is, az *Apostolok cselekedeteiben*, és Pál is említi.

Olyan nyelven imádkozunk, amit nem tanultunk, és leggyakrabban magunk se értjük. Mi úgy mondjuk, a Szentlélek Isten sugallja. Pár éve Strasbourgban volt egy nemzetközi katolikus karizmatikus imatálalkozó, tőlünk is kiutatott egy kis csapat. Örömmel hallottak egy gyönyörűen fogalmazott hálaadó imát, magyarul. A szünetben gyorsan megkeresték a testvért, hogy honnét való. Zavartan válaszolta, hogy ő francia, és egy szót sem tud magyarul. Akkor tudta meg, mit imádkozott.

Hogy ennek mi az értelme? Ami egy harangvirágnak.

AZ INTERJÚ SORÁN MARGÓCSY ISTVÁN KÉRDEZETT.

Vallás és közösség Kelet- és Nyugat-Európában

JOSÉ CASANOVA

Az uralkodó szekularizációs elméletek szerint az a kérdés, hogy lehetséges-e modern közösségi vallások, értelmetlen, hisz szerzőik abból indulnak ki, hogy a vallás privatizálódása a modernitás egyik meghatározó mozzanata. Nem egyszerű az empirikus összehasonlítás sem, mivel a vallások esetében nem feltétlenül alkalmas a Kelet- és Nyugat-Európa közötti földrajzi felosztás.¹ A hagyományos felfogás szerint Európában a felekezetek mentén húzódó választóvonalak a fontosak, mindenekelőtt a keleti, bizánci kereszténységet a nyugati, római kereszténységtől, és a protestáns Európát a katolikus Európától elválasztó határok. A protestantizmuson belüli felekezetiesedés és a szekularizáció folyamata Európa-szerre további különbségeket teremtett.² Fontos kérdés, hogy a Kelet- és Nyugat-Európa közötti politikai elkülönülésnek a második világháború után vajon volt-e a vallás tekintetében olyan jelentős következménye, mely valószínűsíthetően túléli a szovjet típusú rendszerek bukását.

Modernitás, szekularizáció és a vallás privatizálódása

A társadalomtudományok a vallás modern világban betöltött szerepét a szekularizációs paradigma segítségével írják le. Amit általában a szekularizáció elméletének tartanak, valójában három, egymáshoz nehezen igazodó állításból áll: 1. a szekularizáció a világi szférák egyházi intézményektől és normáktól való elkülönülése és felszabadulása, 2. a szekularizáció a vallásos hit, illetve a vallásgyakorlat hanyatlása, és végül 3. a szekularizáció a vallás privatizálódása. Mivel a véletlen úgy hozta, hogy Európában e három szekularizációs folyamat egyidejűleg zajlott, az uralkodó szociológiai elméletek arra a következtetésre jutottak, hogy ezek nem csupán történetileg, hanem lényegükben is kapcsolódnak egymáshoz.

Ha összehasonlításképp Amerikára pillantunk, azonnal nyilvánvalóvá válik az állítás tarthatatlansága. Amint azt *A zsidókérdésről* című írásában már Marx is kifejtette: Amerika egyszerre példa „az állam és az egyház tökéletes szétválasztására” és „a *par excellence* vallásos országra”.³ Ez azt jelenti, hogy a modern társadalmak közül Amerika az intézmények szétválasztását tekintve a leginkább, a vallás-

os hit és a vallásgyakorlat tekintetében pedig a legkevésbé szekularizált. Az előbbi megállapításokat támasztja alá Alexis de Tocqueville is, aki Marsszal nagyjából egyidőben vette észre, hogy „Amerikában a vallás közvetlenül nem vesz részt a társadalom kormányzásában, mégis elsőszámú politikai intézménynek számít”.⁴ Amerikában az államtól elválasztott vallás nemcsak hogy tovább élt és virágzott a magánszférában, de sikeresen ellenállt a privatizálódásnak, és megőrizte közösségi dimenzióját. Ebből a szempontból a vallás Európában és Amerikában azóta is, mind a ma napig más irányba halad.

A szekularizációs elméletek vagy figyelmen kívül hagyták ezt a tényt, vagy egyszerűen „rendhagyó amerikai sajátosságnak” bélyegezték, azt sugallva, hogy Amerika az európai szabályt erősítő kivétel. Világtörténeti szemszögből azonban egyre nyilvánvalóbb, hogy az európai fejlemények a rendhagyók. Napjainkban ezért egyre gyakrabban mítosznak bélyegzik és elvetik az egész szekularizációs paradigmát, hogy helyére a vallási újjáéledés és „a szent visszatérésének” ciklikus elméleteit, illetve a fundamentalizmus feltámadását, a civilizációk közötti viszályokat és az etnikai-vallási konfliktusokat vizsgáló elemzéseket állítsák.

Alább azt vizsgáljuk, hogy Európában a vallásnak milyen közösségi dimenziói, azaz a magánszférába szorulásnak, illetve a magánszférából való kitorrésnek milyen irányai vannak. A világi szférák egyházi intézményektől és normáktól való elkülönülése továbbra is korunk általános tendenciája. A felvilágosodás valláskritikájának alaptezíse, miszerint az államegyház összeegyeztethetetlen a modern állammal, illetve a vallási és politikai közösség egybeolvadása összeegyeztethetetlen a polgárközség újkori elvével, semmit sem veszített érvényéből. Amikor valamely vallás megszűnik államvallás lenni, azaz elveszti kötelező intézményes jellegét, önkéntes vallási társulás, azaz szekta vagy „szabad egyház” lesz.⁵ Ha pedig kimondatik és megvalósul a vallásszabadság, az immár világi állam szögéből minden vallás, az egyház éppúgy, mint a szekta, felekezetté válik. A katolikus egyház a második vatikáni zsinaton nyilatkozatban deklarálta a vallásszabadságot, majd elfogadta az állam és az egyház szétválasztását a katolikus világ újonnan létrejött demokráciáiban, noha korábban – néha a kelleténél vehemensebben – ragaszkodott ahhoz, hogy magát „az egyházzal” azonosítsa.

A vallásos hit és vallásgyakorlat hanyatlása azonban nem általános tendencia, bár számos európai társadalomban megfigyelhető. Úgy tűnik, hogy az egyház és az állam közötti viszony különböző formái megbízhatóbb magyar-

Az írás az Institut für die Wissenschaften vom Menschen által rendezett, „A vallások Európája” című konferencián hangzott el Bécsben, 1994 novemberében.

zatot adnak arra, miért különbözik a szekularizáció mértéke Európában és Amerikában, mint a hagyományos szociológiai magyarázatok. Ezek a hit és vallásgyakorlat hanyatlását az iparosodás, az urbanizáció és az állami oktatás erősödésével indokolják.

Európában talán a trón és az oltár abszolutizmus kori cezaropáista egybefonódása mérte a legnagyobb csapást az egyházban megtestesülő vallásra. Ezt támasztják alá azok a szembeötlő különbségek is, melyek Európán belül egyfelől Írország és Lengyelország, ahol sohasem létezett cezaropáista államegyház, másfelől Franciaország és Spanyolország között fedezhetők fel. Azok az egyházak és szekták, melyek sohasem fonódtak egybe az állammal, szinte mindenütt ellenállóbbaknak bizonyultak a szekularizációs tendenciákkal szemben, mint az állam-egyházak. Épp a kereszténység nemzetállami keretek közötti megőrzésére tett kísérletek sodorták majdnem végveszélybe az európai egyházakat.

Kissé leegyszerűsítve, mennél hevesebben tiltakoznak a vallások az első értelemben vett szekularizáció ellen, annál nehezebben tudják elkerülni a vallási hanyatlást, azaz a második értelemben vett szekularizációt. Azok a vallások viszont, melyek szinte kezdettől fogva magukévá teszik az elkülönülés újkori elvét, könnyebben fogadják el a voluntarizmus modern felekezeti elvét, és hajlanak az evangéliumi megújulásra, ami a vallások szabad piacán sikeres szerepléssel kecsegtet.

Úgy tűnik, hogy – az amerikaival ellentétben – a szintén rendhagyó lengyel példa azt sugallja, hogy a vallási intézményeket az elkülönüléssel szembeni ellenállás nem biztos, hogy gyengíti. Amikor az államegyházi státusától megfosztott katolikus intézmények olyan elkülönülési folyamattal szemben fejtenek ki ellenállást, melyet egy nem legitim államhatalom erőszakol rájuk, megtörténhet, hogy az emberek fejében a szekularizációval szembeni ellenállás az illegitim állammal szembeni ellenállással kapcsolódik össze, és ez kimondottan erősítheti a vallási intézményeket.

Ami a szekularizációs paradigma harmadik állítását illeti, a privatizálódás nem feltétlenül újkori irányzat. Kétségtelen, hogy a privatizálódás uralkodó tendencia számos európai országban, általában ugyanazokban, melyekben vallási hanyatlás is tapasztalható, és a két folyamat között szoros összefüggés van. Legalább ilyen fontos, hogy a privatizálódást megköveteli a liberális gondolkodás, mely nemcsak az uralkodó politikai ideológiákat és az alkotmányjogi elméleteket hatja át, hanem a modern nyugati világlátás egész szerkezetét is. A privatizálódást csak akkor tudjuk világosan elválasztani az elkülönüléstől, és csak akkor tudjuk megvizsgálni a modern közösségi vallások feltételeit is, ha megkérdőjelezzük azt, ahogyan a liberális felfogás a vallást illetően a magán- és a nyilvános szférát szétválasztja egymástól.

Az a kijelentés, hogy „a vallás magánügy”, a modernitás egyik alaptézise. A lelkiismereti szabadság értelmében vett vallásszabadság történetileg az „első szabadság”, és minden újkori szabadságjog előfeltétele.⁶ A lelkiismereti szabadság belső, természetes kapcsolatban áll „a magán-élethez való joggal”, tehát az újkorban intézményesült magánszférával, melybe nem avatkozhat be sem az állam, sem az egyház. Ilyen értelemben a modernitás elképzelhetetlen a vallás privatizálódása nélkül.

A liberális felfogás korlátai abból származnak, hogy minden politikai viszonyt, a vallási viszonyokat is beleértve, túl szűk, jogi-alkotmányjogi kategóriák szerint akar értelmezni. A vallás és a politika közötti viszony azonban nem egyszerűsíthető le az állam és az egyház alkotmányos szétválasztásának világosan körülhatárolható kérdésére. Az állam és az egyház szétválasztása szükséges feltétele annak, hogy az állam ne korlátozhassa a vallás szabadságát, a vallás pedig az államot, és egyik sem az egyén lelkiismereti szabadságát. Ebből azonban még nem következik, hogy e szabadságok kizárólag a vallás magánszférába szorulása, illetve szorítása révén garantálhatók. A liberális felfogás hajlamos arra, hogy összemossa az állami, a nyilvános és a politikai szférát, és úgy állítsa be, mintha az állam és az egyház szétválasztása egyszerre privatizáló és depolitizáló folyamat kellene legyen.

A liberálisok azért félnek a vallás privatizálódásától, mert egyrészt tartanak minden olyan intézménytől, mely veszélyeztetheti a lelkiismereti szabadságot, másrészt tartanak minden olyan, nem privát, erkölcsi elveket hirdető vallástól, mely a közérdeket, a közjót és a szolidaritást illetően a liberális nyilvánosság „semleges” kategóriáihoz képest idegen felfogást képvisel. A polgári-republikánus hagyomány viszont nagyobb jelentőséget tulajdonít a közjó, a polgári erény és a politikai részvétel normatív fogalmainak. De a közösségi vagy „civil” vallásokról, akárcsak a liberális felfogás, ennek képviselői is premodern kategóriákban gondolkodnak, és úgy állítják be, mintha azok egyfényegűek volnának a politikai vagy a társadalmi közösséggel.⁷

A modern politikát úgy is fel lehet fogni, mint amit három elkülönült nyilvánosság – az állam, a politikai társadalom és a civil társadalom – alkot.⁸ Elvben a vallás, akárcsak régen, mindhárom nyilvános szférában elképzelhető. Lehetnek közösségi vallások az állam szintjén, erre az egyház az alappélda. Lehetnek közösségi vallások a politikai társadalom szintjén, amire példa minden olyan eset, amikor a vallás mozgósítja önmagát más vallási vagy világi mozgalmakkal szemben, vagy politikai pártként intézményesülve más vallási vagy világi pártokkal verseng. Végül lehetnek olyan „közösségi” vallások is, melyek, miközben elfogadják az állam és az egyház szétválasztását és a politikai társadalomtól való elkülönülést, jogot formálnak arra, hogy beleavatkozhassanak a civil társadalomba.

A vallás „deprivatizálódása”, újra közösségivé válása eleve feltételezi a vallás magánszféráját, és csakis akkor igazolható, ha törvények védik a magánszférához és a lelkiismereti szabadsághoz való jogot. A deprivatizálódás egyrészt arra utal, hogy a magánszférába bekerül a nyilvánosság, másrészt arra, hogy az állam és a gazdaság nyilvános szférájában jelen lesz és hatni kezd az erkölcs. Ha az egyéni lelkiismeret erkölcsi döntésekhez való elidegeníthetetlen jogát és kötelességét úgy tartják tiszteletben, hogy a liberális elméletek által magánüggé degradált kérdéseket visszaemelik a nyilvános szférába, a vallások fogják emlékeztetni az egyént és a társadalmat arra, hogy az egyéni döntések csak úgy nyerhetnek erkölcsi igazolást, ha interperszonális normák vezérik őket, egyébként az erkölcs szükségképp önkényes döntéshozatalokra hullik szét. Azzal, hogy a nyilvánosságot beviszi a magánszférába, a magán-erkölcs kérdéseit pedig a nyilvános szférába, a vallás arra kényszeríti a modern társadalmat, hogy saját normatív alapjait közös gondolkodással alkossa újra.

Közösségi vallások Nyugat- és Kelet-Európában

Ha tekintetünket először Nyugat-Európa felé fordítjuk, és megnézzük, hogy az államban, a politikai társadalomban és a civil társadalomban van-e tere a közösségi vallásnak, három különböző megállapítást tehetünk. A hivatalos államegyház néhány anakronisztikus maradványától eltekintve – itt az anglikán egyházra és a skandináv lutheránus egyházakra gondolok – az állam szintjén immár lehetetlenné vált a közösségi vallás. A katolikus egyház ellenállása az állam és az egyház, illetve a vallási és a politikai közösségek szétválasztásával szemben, mely néhol, példa rá Spanyolország, az egyházra nézve katasztrofális következményekkel járt, immár véget ért. A katolikusok is elfogadták a vallásszabadság elvét, mely a legújabb katolikus fel fogás szerint „az emberi lény szent méltóságában” gyökerezik. Ezek után a katolikus egyház kénytelen volt azt is elfogadni, hogy immár nem tekintheti magát az egyháznak. Mindez azt jelenti, hogy a nemzeti katolikus egyházak megszűntek kötelező állami intézmények lenni – erre a státusra a jövőben már nem is igen törekednek – ehelyett a civil társadalom szabad vallási intézményeivé váltak.

Ráadásul, azzal, hogy a katolicizmus önként mondott le „állami trónjáról”, lehetőséget adott az egyháznak arra, hogy szerte a katolikus világban, Spanyolországtól Lengyelorszáig, Brazíliától a Fülöp-szigetekig kulcsszerepet játsszon a demokráciához vezető átmenetben. Amikor az egyházak a *libertas ecclesiae* helyett az ember védelmére helyezik a hangsúlyt, és a vallásszabadság elvét egyetemes emberi jognak fogadják el, hosszú idő után először léphetnek a nyilvános szférába, ezúttal a modern egyetemes jogok védelmében és a demokratikus politikai rendszerek megteremtése érdekében. A közösségi vallás ezen formája persze átmeneti, mely a demokrácia megszilárdulásával veszít létjogosultságából. Mihelyt megkezdődik a demokratikus átmenet, mondhatni automatikusan nyomás nehezedik a vallásra, hogy engedjen a privatizálódásnak.

A politikai társadalomban megjelenő közösségi vallásokról hasonlóakat lehetne megállapítani: Nyugat-Európában a hagyományos történelmi formák már nem életképesek. A francia forradalomtól a spanyol polgárháborúig terjedő időszak legkülönbözőbb katolikus ellenforradalmi mozgalmi, melyek világszemléletét David Martin találóan „reaktív organicizmusnak” keresztelte el, az állam, vagy vallási és világi mozgalmak, vagy pártok által elindított *Kulturkampfo*k ellen vagy mellett fellépő vallási kisebbségek politikai mozgósítása, a vallási-politikai „oszlóposodás” Belgiumban vagy Hollandiában, a hívek „katolikus akciókkal” történő mozgósítása az egyház érdekeinek védelme céljából, a második világháború után alakult kereszténydemokrata pártok – ezek mind a politikai társadalom szintjén megjelenő közösségi vallások voltak. Koruk lezárult.

A katolikus országokban lezajlott demokratikus átmenet egyik legfontosabb fejleménye, hogy az egyház felhagyott próbálkozásaival, hogy katolikus pártokat hozzon létre, illetve szponzoráljon. Úgy tűnik, elfogadta, hogy függetlenedik a politikai társadalomtól.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a katolicizmus szükségszerűen privatizálódik, és hogy az egyház többé nem vállal közéleti szerepet. Mindössze arról van szó, hogy az egyház az állam vagy a politikai társadalom helyett a civil társadalomban lép nyilvánosan színre. Mindazonáltal az európai egyházak, melyek eredetileg e három dimenzióban egyforma súllyal voltak jelen, a szekularizációs folyamatok

hatására olyannyira átalakultak, hogy immár nem szívesen jelennek meg a civil társadalom kínálta nyilvános szférában sem, vagy ha mégis rászánják magukat, nem tudnak komolyabb eredményt felmutatni. Csak azok a vallások tarthatnak igényt közéleti szerepre, és állhatnak ellen a rájuk nehezedő nyomásnak, mely egyéni megváltást hirdető „láthatatlan” magánvallással akarja átformálni őket, melyeknek dogmáiknál vagy kulturális hagyományaiknál fogva van kollektív azonosságtudatuk. Valószínűleg azok a vallások élnek a leginkább a közéleti szerep jogával és kötelezettségével, melyek bár elfogadták, hogy már nem tekinthetők kötelező intézményeknek magukat, továbbra is ragaszkodnak egyházi identitásukhoz – azaz durkheimi-hegeli értelemben vett etikai közösségként határozzák meg önmagukat és weberi értelemben univerzalista megváltást hirdetnek.

A spanyol példa azonban azt mutatja, hogy önmagában véve sem a doktrína, sem a történelmi hagyomány nem elegendő ahhoz, hogy valamely vallás képes legyen fenntartani jelenlétét a civil társadalom kínálta nyilvánosságban. Ehhez arra is szükség van, hogy mint megváltást hirdető vallás megőrizze életerejét. A spanyol katolicizmus elfogadta, hogy már nem ő az egyház, tehát a nemzettel egyenlőségű, kötelező, monolitikus hitközösség. A katolikus vallás megszűnt nemzeti vallás lenni. Ennek eredményeképp Spanyolországban már nem fonódik egybe a vallásos dogma, a nemzeti identitás és az állampolgári tudat. Azzal, hogy elismerte a pluralisztikusan szerveződő civil társadalom tényét, az egyház felekezetté vált, mely kétségtelenül komoly hatalommal rendelkezik, de mégiscsak felekezett.

A közvélemény-kutatásokból arra lehet következtetni, hogy a spanyol lakosság elfogadta ezeket az elveket. A vallásgyakorlat drámai hanyatlásnak indult. Az egyház immár nincs abban a helyzetben, hogy szabályozhassa a spanyol közérkölcset, de még csak abban sem lehet biztos, hogy valódi ellenőrzést gyakorol a katolikus hívek magán-erkölcsére felett. Ezért nincs semmi meglepő abban, hogy a katolikus egyház, noha megpróbálkozott az intézményi korporatív nyomásgyakorlás és a katolikus hívek mozgósításának eszközeivel, nem tudta megakadályozni vagy módosítani a szocialista kormányzat által bevezetett új törvényeket, noha azok épp azokat a kérdéseket, a hitoktatást, a válást és az abortuszt érintik, melyek szabályozása az egyház szerint az ő hatáskörébe tartozik. Spanyolországban a vallásos hit és erkölcs visszaszorul a magán-szférába. Spanyolország tehát nemcsak az Európai Közösséghez csatlakozott, de a jelek szerint igazodott az általános nyugat-európai szekularizációs mintához is.⁹

Néhány esetben, amikor a katolikus egyház belevetette magát a spanyol közéleti vitákba, részvétele, egyebek mellett, azért volt sikertelen, mert érvelését nem tudta úgy tálni, hogy azt ne lehessen a szocialista kormány konzervatív párti kritikájának vagy a modern világi kultúra üres tradicionalista bírálatának bélyegezni, és lesöpörni az asztalról. Ugyanígy, amikor a pápa kritikával illette a spanyolországi „elkeresztényietlenedést”, azt, hogy az ország erkölcsileg „új pogányságba” süllyed, szavait úgy értelmezték, mintha az egyház a világi kultúrát marasztalta volna el.¹⁰ Ráadásul a szocialista kormány azt a látszatot keltette, mintha a vita, akárcsak korábban, a klerikális-antiklerikális választóvonal mentén folyna.

A spanyol példa azt sugallja, hogy Nyugat-Európában a gyakorlatban is érvényes a hagyományos szekularizációs elmélet, a strukturális elkülönülés, a vallási hanyatlás és privatizálódás hármásáról. Nem valószínű, hogy a szekularizáció következtében meggyengült vallások ellen tudnak állni a privatizálódás felé taszító nyomásnak. A nyugat-európai egyházak tulajdonképp már el is fogadták ezt a következtetést, a változásokat elkerülhetetlennek tekintik, bennük „az idők szava” szólal meg.

Mutat-e bármilyen eltérést a kelet-európai helyzet? A kommunista uralom alatt, amikor egyrészt hivatalosan vallásellenes, „elvilágiasító” politika folyt, másrészt az állam, miközben abszolutista és ateista volt, lényegében teokratikus ideológiát hirdetett, a rendszerrel szembeni vallási ellenállás minden formája pozitív közösségi dimenziót nyert. Ebben az összefüggésben még az egyházi hagyományok partikuláris védelme, vagy a különbözőséghez, a mássághoz való jog kinyilvánítása is politikai ellenvéleményt kifejező tette magasztosult. Még az sem számított, ha az ellenállást olyan egyházi intézmények fejtették ki, melyek csupán saját hagyományos hierokratikus kiváltságait vagy a cezaropápiizmus elvét védték, mert azzal, hogy megőrizték a vallási szféra viszonylagos önállóságát, dicséretes szerepet játszottak.

Néhány egyház, mindenekelőtt a lengyel katolikus, meg tudott őrizni és védeni magán- és közösségi intézményi teret az állami ellenőrzéssel szemben. A térség egészére igaz, hogy a vallási és a nemzeti azonosságtudat történelmi egybeolvadásának komoly érdemei vannak abban, hogy nem valósult meg a „szovjet ember” és a szovjet birodalom homogeneizáló terve. Hacsak nem tiltották be magát a vallást, az egyházak minden más intézménynél alkalmazottabb maradtak arra, hogy eljuttassák a nemzeti és kulturális hagyományok őrzőjének és valamifajta társadalmi autonómia védelmezőjének szerepét.

Ennél is fontosabb, hogy a vallási másként gondolkodás minőségileg megemelkedett, míhelt a vallási intézmények a partikuláris vallási hagyományok és jogok helyett a vallásszabadságot mint egyetemes emberi jogot kezdték védelmezni. Lengyelországtól Ukrajnáig, Kelet-Németországtól Csehorszáig a vallás fontos szerepet játszott azoknak a társadalmi mozgalmaknak a létrejöttében, melyek az emberi és polgári jogokért és a civil társadalom visszaállításáért indultak harcba.

A kommunista rendszerek bukása lehetőséget teremtett arra, hogy szerte a térségben újjáéledjen a vallás. Négy szempontból is:

1. A morális öntudat erősödésében, a lelkiismeret-vizsgálatban, valamint a szellemi hagyományok, a vallásos nevelés és irodalom iránt feltámadt érdeklődésben megnyilvánuló általános lelki újjáéledés.

2. A régi történelmi egyházak visszatérése, az egyházi jogok és javak visszaadása, a korábban tiltott vallási szervezetek törvényesítése és azoknak az egyházaknak az újjáéledése, melyeket megbénított a kommunista állam ellenőrzése.

3. A nacionalizmussal újból színre lépnek és néha erőszakosan teret követelnek olyan kollektív vallási identitások, melyek a történelem folyamán etnikai és nemzeti identitásokkal olvadtak egybe, de a kommunista uralom alatt eltűntek vagy el voltak nyomva. Talán ez a vallási újjáéledés legismertebb megnyilvánulása a benne rejlő veszélyek miatt.

4. A térség történetében először szabad vallási piac van

kialakulóban. A különféle vallások, azok, melyeknek etnikai gyökereik vannak, és azok is, melyek most érkeztek, és missziós területnek tekintik a térséget, a hívők lelkiért nyílt és időnként agresszív versenyt vívnak egymással.

A közösségi vallás veszélyei

A vallás veszélyt jelenthet a nyilvános szférára és a demokráciára, ha politikai szereplése olyan vallási konfliktusokhoz vezet, melyek aztán ismét politikai konfliktusokat gerjesztenek. Itt különbséget kell tenni a vallási-világi, az etnikai-vallási és a felekezeti konfliktusok között.

Mint már jeleztük, a nyugati kereszténység területén lezárult a világi-vallási megosztottság, az újkori szekularizáció körüli harcok kora. A posztkommunista átmenet kezdeti fejleményei megerősíteni látszanak ezt a tendenciát. Még Lengyelországban is, az egyetlen országban, ahol a katolikus egyháznak talán lett volna esélye az államegyházi státus visszaszerzésére, minden fel arra utal, hogy néhány kősz próbálkozás után az egyház elfogadta az állam és az egyház alkotmányos szétválását. Bár Glemp és a hierarchia más tagjai többször elmondták már, hogy szívük szerint más irányban keresnek a megoldást, a lengyel katolikus egyház aligha fordulhat szembe a Vatikán önkéntes szétválást hirdető hivatalos politikájával. Ráadásul a kommunista rendszer szekularizációs politikájának negatív élménye is tanulságokkal járt. Általában tiszteletben tartják a vallásszabadság elvét, és a vallási intézmények állammal szembeni autonómiáját. Ez a fajta történelmi önreflexió még az orosz ortodox egyházban is megfigyelhető, pedig ez az intézmény évszázadokon át cezaropápiizmus elveket képviselt. Történelmi távlatból ez a legpozitívabb és legreménytelibb fejlemény.

A régi típusú vallási konfliktusok, melyek a nemzetállamok létrejöttével keletkeznek, jóval súlyosabbaknak és kezelhetlenebbeknek tűnnek, mint az újkori vallási-világi konfliktusok. Napjainkban az etnikai-vallási homogeneitás irreálisabb követelés, mint korábban bármikor. Minden, a homogén nemzetállam megteremtésére irányuló kísérlet oda vezet, hogy elnyomással, lakóhelyről történő elűzéssel vagy népiirtással próbálják „megtisztítani” a nemzetet az etnikai-vallási kisebbségektől. Anélkül, hogy fel kívánnám menteni a vallási vezetőket a felelősség alól, meg kell jegyezni, hogy napjainkban a legerőszakosabb etnikai nacionalizmust, legyen szó akár Boszniáról, akár Karabahról, elsősorban nem a vallásos hevület szítja. Az előző rendszerből itt maradt elit arra használja fel a hagyományos vallási identitást és a vallási konfliktusokkal kapcsolatos kollektív emlékeket, hogy mozgósítsa új hegemónista nacionalizmusát a más vallásúakkal szemben.

A vallási és a politikai közösség elkülönülése, illetve elkülönítése nélkül a nacionalizmus problémájára nincs megnyugtató, tartós megoldás. Az egyházak, legalábbis azok, melyek dogmáikat tekintve nemzetek feletti vallási szervezetekhez tartoznak, és egyetemes vallási érvényességre tartanak igényt, többé nem tekinthetik magukat a nemzetállam közösségi kultuszhozódóinak. Ehelyett olyan önkéntes vallási közösségekké kell átalakulniuk, melyek a nemzet helyett a civil társadalomban gyökereznek. Ez a lépés megkönnyítené, hogy a demokratikus állam és a politikai társadalom ne egyházak szentesítette etnikai elvek, hanem az állampolgárság individualista elve alapján szerveződjék.

A vallási és a politikai közösség szétválásztása önmagában még nem jelenti azt, hogy egy csapásra megszűnnek a súlyos felekezetközi vallási konfliktusok. De ha a vallás leválik az államtól, és elkülönül a politikai társadalomtól, a vallási konfliktusok egyszerű intézményi versennyé alakulhatnak át, melyben a többé-kevésbé szabad és nyílt vallási piacon vallási vállalkozások versengenek egymással. Noha valószínűleg még távol vagyunk ettől szerre Európában, egyre nyilvánvalóbb, hogy minden történelmi rendhagyóságával együtt is az amerikai modell egyeztethető leginkább össze a modern világ elkülönült vallási-világi szerkezetével.

Ukrajnában például a függetlenség és a vallásszabadság intézményesítése olyan feltételeket teremtett, melyek alkalmasak arra, hogy Kelet-Európa legplurálisabb és legversenyszerűbb felekezeti piaca jöjjön létre, de arra is, hogy a legrámaibb felekezetközi konfliktusok alakuljanak ki. Az egyházi ingatlanokkal kapcsolatos felekezetközi viszályok, melyek szerre Nyugat-Ukrajnában az ukrán katolikus és az ortodox egyház között robbantak ki, egy szempillantás alatt nemzetközi konfliktusba torkolltak az ukrán és orosz nacionalizmus között. E nemzet- és felekezetközi konfliktust tovább bonyolította a pápaság és a moszkvai patriarchátus közötti, nem épp új keletű szembenállás. Az ukrán katolikusok makacs ellenállása és az ukrán autokefál ortodox egyház újbóli megjelenése megghiúsította a moszkvai patriarchátus arra irányuló kísérleteit, hogy Róma és Moszkva között olyan, mások érdekeit figyelmen kívül hagyó alku jöjjön létre, mely a keleti katolikusokat a római katolicizmus és az orosz ortodoxia közötti választót el állította volna.

Napjainkban bonyolult, de valóban pluralisztikus felekezeti struktúra van kialakulóban Ukrajnában. Róma továbbra is kiáll az ukrán görög katolikus egyház autonómia-követelése mellett, miközben a korábbi Szovjetunióban, mindenekelelt a három szláv köztársaságban, Ukrajnában, Fehéroroszországban és Oroszországban agresszív terjeszkedési politikát folytat. Ukrajnában az ortodoxia három, egymással versengő felekezetre szakadt, az ukrán autokefál ortodox egyházra, az ukrán ortodox egyházra és az ukrán orosz ortodox egyházra. Se szeri, se száma azoknak az amerikai evangéliumi protestantizmushoz tartozó kisebb felekezeteknek, melyek fáradhatatlanul folytatják tértítő tevékenységüket Ukrajnában. A helyi nyelvről, kultúrától és vallási hagyományokról szinte tudomást sem vesznek, s mondhatni vakon követik az egyetlen célt: elhozni a „benszülötteknek” Jézus Krisztus üzenetét. Mindezt csak tetézi, hogy napjainkban Ukrajnában újabb és újabb vallások, egzotikus kultuszok és szellemi mozgalmak bújnak ki a földből és szökkennek szárba, a pogány hagyományok feltámasztására törekvő Roon Viristáktól, a Hare Krishná-sokon át a jóval bizarrabb és apokaliptikusabb Fehér Testvériségig. Ez utóbbi 1993. novemberben azzal hívta fel magára a nemzetközi közvélemény figyelmét, hogy bejelentette, messianisztikus vezére, Maria Devi Khrisztosz: Kijevben keresztthalál hal, majd feltámad.

E rendkívül heves vallási verseny ellenhatásaként sajátos felekezetközi hadmozdulatok és szövetségek bontakoznak ki. Miközben egymással is harcban állnak, az ortodox intézmények együtt veszik fel a küzdelmet a történelmi területeikre betolakodó római katolikusokkal szemben, ezzel

egy időben azonban újabb és újabb kísérletet tesznek arra, hogy a római katolicizmussal és a főbb protestáns felekezetekkel ökumenikus, de a többi felekezet ellen irányuló megállapodásra jussanak a verseny szabályozása, illetve azoknak az agresszív evangéliumi szektáknak a visszaszorítása érdekében, melyek semmibe veszik a térségben mély gyökerekkel rendelkező vallások hagyományait. Eközben minden keresztény felekezet egyetért abban, hogy a jelentkező új vallásokat és „törvénytelen” kultuszokat ki kell tiltani a nyílt, de szabályozott vallási piacról. A felekezeti vitákat tovább bonyolítja, hogy a térségben újra megjelent a zsidó és mohamedán (krfmi tatárok) vallási identitás.

Egyelőre nem tudunk válaszolni arra a kérdésre, hogy az új felekezeti konfliktusok üdvözlendők-e. Vajon a nyílt vallási pluralizmus és a valóban önkéntes vallási felekezeti egyesülés általános európai folyamata előjeleinek tekintjük őket, melyek a vallási közösségeket eloldják az államtól és a nemzetől, vagy olyan jövőbeni civilizációs viszályok hírnökeinek, melyek a nemzetállamok korára és a hidegháború korszakára jellemző konfliktusok helyére lépnek? Valóban, a nyugati és a keleti kereszténység, illetve a kereszténység és az iszlám között húzódnó történelmi törésvonalak napjainkban szinte mindenütt reprodukálódnak, aminek akár tragikus következményei is lehetnek. Ugyanakkor Samuel Huntington drámai látomása a civilizációk összecsapásáról megfelelően a vallási újjáéledés jelenségeiről. A katolicizmus például a modernitással szembeni évszázados szembenállását feladva, a közelmúltban meghirdette az *aggiornamentót*, a „korszerűsítést” és ezzel alaposan átrajzolta a protestáns és a latin katolikus civilizáció közötti választóvonalat.

A közösségi vallás ígéretei

Nehéz megmondani, hogy a mostani vallási újjáéledés miként járul hozzá Kelet-Európa demokratizálódásához. Három területen – az összehasonlító történelmi elemzés legáltalábbis erre enged következtetni – a vallás pozitív szerepet játszhat.

a) Az emberi jogok védelme

Kezdetben a protestáns szekták játszották a főszerepet, az egyetemes emberi jogok újkori elvének transzcendens és magától értetődő igazságként való intézményesítésében. Amikor a vallás a vallásszabadságot és a lelkiismereti szabadságot elidegeníthetetlen, isten adta joggá, minden modern jog, illetve szabadságjog alapjává teszi, az egyén felől közelíti meg és magasztosítja fel az emberiséget. Az egyének ez a kultusza, avagy korunk katolikus vezetőinek szóhasználatával élve, „az emberi lény szent méltósága” alkotja a modernitás vallását. Valamely vallási hagyomány viszonya az egyetemes emberi jogok újkori elvéhez az adott hagyomány és általában a modernitás, illetve az adott hagyomány és konkrétan a demokrácia közötti viszony próbaköve. Kérdéses, hogy a kelet-európai egyházak mily messzire jutnak az *aggiornamentó*hoz fogható átalakulásban. Lehet, hogy az újjáéledés a vallásosság régebbi formáihoz való visszatérést jelenti? E kételyek különösen a bizánci egyházak esetében nyugtalanítóak.

b) Vallási és köztársasági erények

Tocqueville vizsgálta talán a legélesebb szemmel a vallási

és köztársasági erények közötti összefüggéseket, még ha időnként hajlamos volt is arra, hogy az amerikai tapasztalatokat általánosítsa.

Tekintve, hogy a kommunista uralom évtizedei általános erkölcsi hanyatlást hagytak maguk után, semmiképp sem szabad lebecsülni a hagyományos teológiai (hit, remény, szeretet) és a legfőbb emberi erények (igazságosság, megfontoltság, mértékletesség és bátorság) újjáéledésének jelentőségét. Ha a vallási újjáéledés hozzá tud járulni a magánerkölcs újjáéledéséhez, akkor ez a nyilvánosságra is csak jó hatással lehet. De nem annyira az egyes vallási vagy erkölcsi hitelvek, mint inkább az egyházi intézmények kvázi-köztársasági jellege, azaz önkéntes és társulások mivoltuk tette a második nagy amerikai ébredésből kinövő protestáns felekezeteket a demokratikus köztársasági erények fogékony befogadóivá, illetve iskoláivá.

A társadalom demokratizálódásának nem az a legfontosabb előfeltétele, hogy az egyházak adják fel hagyományos egyházi identitásukat, és belső szervezeteiket individualizálják vagy demokratizálják. Arra viszont mindenképp szükség van, hogy az egyházak, miközben továbbra is kitartanak az etikai közösség ideálja mellett, mondjanak le arról, hogy magukat kötelező állami intézményeknek, illetve a nemzettel vagy a társadalommal rokon értelmű közösségeknek tekintik. Az egyházak, még ha fenn is tartják igényüket az egyetemes igazságra, magukra kell hogy kényszerítsék a szabad egyházakra jellemző felekezeti identitást. Modern körülmények között, még ha az egyén valamely ortodox vallási hagyomány mellett kötelezi is el magát, ez az elkötelezettség átgondolt, szabad egyéni választás eredménye. Ilyen szempontból a modern egyéni vallásosság is bizonyos fokig újjászületési élmény, felnőttként való megterés. Az evangéliumi protestantizmus adta ébredésélmény voltaképp a vallás minden modern formájára jellemző. Itt újra az a döntő kérdés, vajon a kelet-európai vallások is átmennek-e effajta evangéliumi átalakulásra.

c) Vallás és nyilvánosság

Hogy a modern vallási intézmények a civil társadalomban gyökereznek, nem jelenti azt, hogy privatizálódniuk kell, és búcsút kell mondaniuk a nyilvános szférának. Az a liberális alapelv, hogy „a vallás magánügy”, noha lényegében helyes, nem jelentheti azt, hogy a vallás ne foglalkozzon közügyekkel, ne avatkozzon bele a közügyeket érintő nyílt vitákba.

Először is azzal, hogy beemelik a nyilvános szférába saját, normatív hagyományait, a vallások arra kényszerítik a modern társadalmakat, hogy nyilvánosan és közösen gondolkodjanak erkölcsi céljaikról. Másodsor, azzal, hogy tántoríthatatlanul kitartanak a „közjó” mellett, és magukat etikai közösségként határozzák meg, a vallások kihívást jelentenek az egyénközpontú liberális elméletek számára, melyek a közjót legszívesebben az egyéni döntések összegére redukálnák. Végül, a vallás talán legfontosabb feladata az volna, hogy ne hagyja kihunyni az egyetemes emberi szolidaritás eszméjét. Amikor az adminisztratív állam és a kapitalista piac eredendően személytelen eszmével szemben védelmükbe veszik az ember szent méltóságát, a vallások arra emlékeztetik mind az államot, mind az állampolgárokat, hogy az államérek logikáját alá kell rendelni a „közjó”-nak. Hasonlóképp, amikor megkérdőjelezi a kapitalista piac igényét arra, hogy személytelen és amorális önszabályozó mechanizmusok révén működjék, a vallások figyelmeztetik a társadalmakat arra, hogy a mechanizmusokat ellenőrizni kell. Az univerzalista vallások és a transznacionális vallási intézmények ezenfelül minden embert figyelmeztetni tudnak arra, hogy napjainkban, amikor a világ immár globális egészként létezik, „a közjó” egyetemes emberi kategóriákban ragadható meg, és a modern civil társadalomnak nem lehetnek nemzeti vagy állami határai.

FORDÍTOTTA BÉRCZES TIBOR

J E G Y Z E T E K

1. Előadásom alapja a *Public Religions in the Modern World* (Chicago, University of Chicago Press, 1994) című könyvem.
2. Az európai szekularizációs mintákról David Martin adja a legátfogóbb képet: *A General Theory of Secularization* (New York, Harper & Row, 1978).
3. Marx, Karl: „On the Jewish Question” in: *Early Writings* (New York, Vintage, 1975) 217. o.
4. Alexis de Tocqueville: *Democracy in America* (New York, Vintage, 1990) 1. kötet, 305. o.
5. Weber, aki először próbálkozott az egyházi szekták tipológiájával, kijelentette, hogy „a felnőttkorába lépett egyház – mely univerzalista igényekkel lép fel – nem lehet a lelkiismereti szabadság ellen” és hogy „az állam és az egyház szétválasztásának elve csak akkor valósítható meg, ha a két hatalom valamelyike ténylegesen lemondott arról, hogy teljesen ellenőrzése alatt tartsa azokat az életszférákat, melyek esetében erre elvben lehetősége volna”. Max Weber: „Sect, Church and Democracy” in: *Economy and Society II*. kötet, 1205. és 1207. o.
6. Vö. Thomas J. Curry: *The First Freedoms: Church and State in America to the Passage of the First Amendment* (New York, Oxford University Press, 1986); William Lee Miller: *The First Liberty: Religion and the American Republic* (New York, Knopf, 1985).
7. Vö. Jean Jacques Rousseau értekezése „a civil vallásról” in: *The Social Contract* (New York, Hafner Publishing, 1947.); Robert Bellah: „Civil Religion in America” in: *Daedalus* 96:1 (1967); *The Broken Covenant, Civil Religion in Time of Trial* (New York, Seabury Press, 1975); illetve Robert Bellah és Phillip Hammond: *Varieties of Civil Religion* (New York, Harper & Row, 1980)
8. Alfred Stepan: *Rethinking Military Politics* (Princeton, Princeton University Press, 1988) 3 12. o.
9. Spanyolországról részletesebben ld. „Spain: From State Church to Disestablishment” című írást in: *Public Religions*; valamint Víctor Pérez-Díaz: „The Church and Religion in Contemporary Spain” in: *The Return of Civil Society* (Cambridge, Ma., Harvard University Press, 1993).
10. *El País*, Edición Internacional, Madrid; 1991. szeptember 30. 16–17. o.

Vadkeleti töprengések

„JÓ” ÉS „ROSSZ” POLGÁROK A NEMZETÁLLAMBAN

BÍRÓ BÉLA

1. Az Osztrák–Magyar Monarchia történetét is lezáró békekötések a kelet-közép-európai térség államainak zömében olyan instabil (vagy még inkább annak érzett) belső helyzetet teremtettek, melyben lehetetlenné vált a jó és a rossz, a helyes és a helytelen, a jogszerű és a jogosulatlan közti megbízható különbségtétel. A tompa tudatú közvélemény és a közerkölcs a nemzetállami célokat megfogalmazó és kitűző ideológiák függvényévé vált, a politikai kultúra fokozatosan átalakult. A jobbára mesterségesen létrehozott, s így folytonosan veszélyeztetettnek tűnő államkeretek közt az egyeduralomra törő közösségi értékrendek nem csupán relativizálták az egyéni cselekedetek megítélését, de az individualista megközelítés létjogosultságát is megkérdőjelezték.

A Monarchiában ezzel ellentétes, az etnikai tudatosodást többé-kevésbé hatásosan ellensúlyozó tendencia is érvényesült, a társadalom többszörös etnikai megosztottsága az ún. nemzeti értékeket is relativizálhatta. A „mi” és az „ők” fogalmi közt nem lehetett éles határvonalat húzni. A románok vagy a magyarok például bármit is értettek e fogalmakon, nem használhatták úgy őket, hogy az egyikbe vagy a másikba ne kellett volna nem magyarokat, vagy nem románokat is beleértetniük.

A nemzetállamok kialakításával ez a helyzet egyszerre gyökeresen megváltozott. Kezdetét vette a „mi”, illetve az „ők” etnikai egyértelműsödése. A folyamatot, mely az „államalkotó” és az „államtól idegen” etnikum azonosításával fokozatosan a közösségi kizárólagosságot emelte legfontosabb társadalmi értékévé, a fasiszta és kommunista diktatúrák teljesítették be, melyek a „faj”, illetve az „osztály” fogalmait abszolutizálva, majd – a kommunizmus végóráiban – mindinkább egybemontfrozva az individuális erkölcsi normákat nyíltan is hatályon kívül helyezték, illetve maguk költöztek az erkölcs határain túlra.

Az adott, egyértelműbbé nem is tehető helyzetben „jó”-nak minősült minden, ami a „közösség” számára „hasznos” volt, és „rossz”-nak minden, ami „káros” vagy akár csak „haszontalan”. Az emberélet, a lelkiismereti szabadság, a morális vagy szakmai igazságérzet stb. csupán a közösségre vonatkoztatva őrizhették meg értékhangsúlyaikat. A közösségi értékek feladata kimerült az etnikumközi kapcsolatok „szabályozásában”.

Emiatt azonban az adott társadalmakban az erkölcsi, jogi, politikai önzérlő rendszerek, illetve intézmények szerepét fokozatosan az adminisztrációnak, a rendőrségnek, a katonaságnak, illetve az ezeket kezében tartó központi hatalomnak kellett átvennie. A központi hatalomhoz való

görcsös ragaszkodás ebben a régióban ma sem a kommunista nomenklatúra önmentő törekvéseinek pusztá következménye. A volt nomenklatúra csak meglovagol valamit, aminek létrejötte és fennállása a társadalom önzérlési mechanizmusainak hiányára, vagy működési zavaraira vezethető vissza. Az emberek azért szavaznak makacs következetességgel az egykori állampártok utódaira, mert az államra szavaznak.

Pontosan érzik, hogy erős központi hatalom, a társadalom minden szegmentumára kiterjedő állami ellenőrzés nélkül ezek a társadalmak működésképtelenné, kaotikussá válhatnak. A káosz történelmi léptékkkel mérve bizonyára viharos gyorsasággal, egy-két évtized alatt, kialakítaná a maga rendparamétereit, s ezért elméletileg mindenképpen kívánatos lenne, de ebben a régióban, ahol az államhatárok minden esetben több etnikumot zárnak össze, a spontaneitás rettegett következményekkel, a közösségi identitásokat szimbolizáló, s így a legfőbb értékékként megjelenített államkeretek széthullásával járhatna.

Ahhoz tehát, hogy az adott közösségek a társadalom eleven erőit fojtogató központosításról lemondhassanak, annak az alapvetően erkölcsi elvekre alapozott belső szabályozórendszernek kéne kialakulnia, mely az államot mentesítheti a szabályozási feladatok túlnyomó többségétől. Erre azonban (hacsak a régió nem kerül ismét erős – a belső stabilitást és a nemzetközi biztonságot a térség számára is szavatoló – külső ellenőrzés alá) csupán a „próba szerencse” elve alapján nyílnak lehetőségek.

Úgy kell az erkölcsi törvények, a politikai és jogi intézményrendszer gyors kialakítására kísérletet tenniük, hogy közben minden erejükkel gátat szabjanak az ezek kialakulását serkentő spontaneitás eluralkodásának.

Ez a paradoxon rejlik a balkáni és kaukázus környéki véres háborúk, a szerbországi, romániai, szlovákiai, de végső elemzésben a törökországi vagy görögországi etnikai feszültségek hátterében is.

Ezeknek a társadalmaknak kudarcok, belső kollíziók hosszú sorával, a lehetséges alternatívák gyakran ismételt kipróbálása révén kell kigyöngyözniük, illetve újrafelfedezniük az elvesztett erkölcsi normarendszert, az emberi együttélés mindenki által elfogadott, mert elfogadhatónak érzett szabályait. Az elmúlt közel egy évszázad – külső folyamatok által folyton megszakított, tehát soha végig nem vitt – kísérleteiből visszamaradt felemás hagyományok sajnos arra ösztönzik őket, hogy makacs következetességgel hamis irányokban keressék és véljék megtalálni ezeket az értékeket.

2. Az persze nyilvánvaló, hogy a politikának megvan a maga sajátos, az erkölcsitől különböző, sőt azzal gyakorta nehezen összeegyeztethető értékrendszere, de a politikában is léteznie kell egy erkölcsi minimumnak, mely nélkül a demokratikus játékszabályok érvénytelené válnak, mely alatt a társadalmat már csak többé-kevésbé nyíltan diktatórikus eszközökkel lehetséges kormányozni.

Az erkölcsi minimum normarendszerét a politikai színtér szereplői személyes ambícióból, vagy a hatékonyabb cselekvés érdekében időről időre a demokratikus társadalmakban is megsértik. Magának a normarendszernek az érvényességét azonban senki nem kérdőjelezheti meg. Az erkölcsi minimum a legindokoltabbnak tűnő esetekben sem függeszthető fel, normáit a politikusoknak ugyanúgy tiszteletben kell tartaniuk, mint az állam törvényeit, s a közvélemény a morális vétségeket minden esetben keményen szankcionálja is.

Az erkölcsi minimum alapelveinek felfüggesztése a kollektivistá társadalmakban a *normalitás* részét képezi. A nemzetállam, azaz a kisebbségek fölötti korlátlan uralom legfőbb értékkel emelésével a célszerű és az öncélú, a helyes és a helytelen, a törvényes és a törvénytelen, művészi és a giccses, a jó és a rossz teljesen összemósódhatnak, ami a politikában, a személyközi kapcsolatokban, a jogszolgáltatásban, a művészeti életben, a gazdaságban kaotikus állapotokat idézhet elő. A „mi” kategóriájának a politikai értéktranszformációra állításával nem csupán a politikai viták válnak süketek párbeszédévé, de a társadalmi élet egésze is drámaian eltorzulhat.

Az igazi probléma pesze nem az, hogy a kisebbségek helyzete válik elviselhetetlenné. Az ő tragédiájukat, egyéni szempontból bármily fájdalmas is, az adott társadalom és a nemzetközi környezet viszonylag könnyen elviseli. Sokkal súlyosabbak azok a következmények, melyek az államélet egészét érintik. A kollektivistá relativizmus ugyanis nem áll meg a konfrontálódó közösségek határainál. A nem románokkal, illetve nem magyarokkal szembeni diszkrimináció például elkerülhetetlenül a „kevésbé románok”-kal vagy „kevésbé magyarok”-kal szemben is érvényesülni fog.

Az, hogy ki hány karátos „román” vagy „magyar”, az előnyökből való részesedésnek olyan jogcímévé alakulhat, mely a személyes sikert döntő módon meghatározhatja. A „jó román”, „jó magyar” stb. minőség elnyeréséért tehát szükségszerűen ádáz küzdelemnek kell beindulnia.

E küzdelemben a leggátlástalanabb demagógok, a legszemérmelenebb karrieristák, a mindenféle-fajta bűnözők indulnak a legjobb esélyekkel, s mivel az a kikötés, hogy a befutókat a közösség az etnikum tipikus képviselői gyanánt ismeri el, az adott játékszabályok részét képezi, a „jó románok” vagy a „jó magyarok” a másik tábor számára ragyogó példaanyagot szolgáltathatnak a „konkurens” etnikum „jellemtelenség”-ére, „gátlástalanság”-ára, „műveletlenség”-ére stb. E példaanyag pedig roppant „valósághiű”, s így természetesen roppant „meggyőző” ellenségek képek kimunkálására teremt lehetőséget.

A „jó román”, vagy „jó magyar” azonban az esetek zömében a „kevésbé jó románok” vagy a „kevésbé jó magyarok” rovására is irgalmatlan következetességgel érvényesíti érdekeit. S ez ellen még a nem románokhoz, vagy nem magyarokhoz illően kismiszett „rossz románok” illetve „rossz magyarok” túlnyomó többsége sem igazán tiltakozik, tiltakozásával ugyanis vagy földadná azokat a – nemeszger

pusztán szimbolikus – előnyöket is, melyeket a nem románokkal szemben élvez, vagy jogosnak fogadná el azokat a jogtalanságokat, melyek a nem magyarok részéről – az elmúlt hetven esztendőben – érték.

Ez az alaphelyzet a minden rendű és rangú korrupció ideális melegágya, hiszen a korrupció egyik ismert alapfeltétele, hogy a társadalom bizonyos tagjai, illetve csoportjai úgy érezzék: legitim törekvéseik csupán illegitim eszközökkel valósíthatók meg, a törvények nem – mindenki számára előnyös – játékszabályok, hanem az egyéni vagy közösségi érvényesülés leküzdendő akadályai. Attól az alapelvtől, hogy a jó románok a saját hazájában joga van a magyar többségű vidékek legzsúfosabb állami stallumait magának követelni, már csak egy lépés van odáig, hogy joga van könyékig turkálni az állami vagyonban.

A korrupció e régióban nem azért vált általános – egy nyugati megfigyelő számára egyszerűen elképzelhetetlen mérvű – jelenséggé, mert az adott társadalmak tagjai – mintegy nemzeti karakterükből fakadóan – hajlamosabbak a promiskuitásra, hanem azért, mert a korrupció az adott politikai rendszer jellegéből, az erkölcsi kategóriává „konvertált” nemzetfogalomból, a kollektivismusból következik.

Mindezt, amint azt Tamás Gáspár Miklós az *Idola tribus* című könyvében klasszikus érvennyel bizonyítja, a morális felelősség kategóriájának teljes felfüggesztése tetőzi be.

A kollektivistá relativizmus jegyében a törvényesség is bármikor felfüggeszthető. A közismerten román szélsőségesek által eltervezett és kiprovokált marosvásárhelyi összetűzéseket követően a szélsőséges román nacionalisták által befolyásolt marosvásárhelyi bíróság több mint negyven embert ítélte több-, bizonyos esetekben 10-15 éves börtönbüntetésre. Mindannyian magyarok vagy cigányok voltak.

De ha a hasba rúgás tényét eljelentéktelenítheti, ha egy magyar a szenvedő alanya („a magyarok megérdemlik, hogy hasba rúgják őket”), és főben járó bűnné (a „román nemzet meggyalázása”-vá) növelheti az, ha az áldozat román („egy román a saját hazájában szent és sérthetetlen”), az eltérő mérce a „jó román” és a „kevésbé jó román” közti konfliktusban is ugyanannyi joggal alkalmazható.

A visszaélések lehetőségei gyakorlatilag korlátlanokká duzzadnak, hiszen bárki bármikor és bármiert „rossz román”-nak minősíthető. Elég az a kétségtelen tény megállapítanod, hogy a romániai közutak járhatatlanok, máris a nemzetárulás bűnébe estél.

A „jó román” vagy „jó magyar” státusát csakis a feljebbvalók, vagy a karizmatikus egyéniségek (a szimbólum-magyarok és szimbólum-románok) iránti kritikátlan lojalitás (íme egy másik nemzetállami varázsszó) révén érdemelheted ki.

3. Az irodalomban az elmúlt évtizedben szinte általánossá vált a nemzetállam hagyományos fogalmának elutasítása. A politikai életre, a nemzetközi közvélemény meghatározó fórumaira azonban a tudományos eredmények alig voltak hatással. A nemzetközi jogi, illetve politikai intézmények a nemzetállam fogalmát nem vizsgálták felül. Olyannyira nem, hogy az egyesült Európát alkotó tagállamok azt a Romániát, melynek alkotmánya explicit módon is kimondja, hogy az ország nemzetállam, ma hajlandóbbaknak mutatkoznak felvenni az Európa Tanácsba, mint mondjuk két-három évvel ezelőtt.

A román, a szerb, a szlovák politikusok a nemzetállami önmeghatározást általában a politikai nemzetre való hivatkozással próbálják legitimálni. A nemzetbe az állam minden polgára beletartozik nemzetiségre, fajra, vallásra való tekintet nélkül. Ilyen az amerikai vagy a francia nemzetállam is, állítják. Ez a koncepció bizonyos – kelet-közép-európai sajátosságokat szem előtt tartó – megszorításokkal talán számunkra is elfogadható lenne. *Csakhogya a politikai életben és az adminisztratív gyakorlatban érvényesülő mai román, szerb, szlovák nemzetfogalom ennek épp az ellenkezője.* Az említett államok közvéleménye nemzeteken egyértelműen az azonos nyelvet beszélő, azonos kultúrájú egyének közösségét, azaz az organikus értelemben felfogott nemzetet érti.

Ez az értelemezés a román alkotmányban explicite is szerepel. Az alkotmány a „román nemzet egységét”-t a „román nép egységé”-re alapozza. Ebbe az egységbe mi magyarok, cigányok és más nemzetiségűek, *magyarként, cigányként* stb. nem tartozunk, mert nem tartozhatunk bele. Az az állítás, miszerint nemzetiségre, fajra, vallásra való tekintet nélkül vagyunk polgárai a nemzetállamnak, csupán annak a nacionalista tételnek sunyi megfogalmazása, miszerint virtuális, tehát asszimilálандó románokként vagyunk, illetve lehetünk román állampolgárok.

A politikai nemzet fogalma számunkra csak akkor válhatna elfogadhatóvá, ha a román alkotmány a romániai magyarságot, cigányságot stb. is olyan *nemzeti közösségek*ként ismerné el, amely része a román politikai nemzetnek. Márpedig erről sem a románok, sem a szlovákok, sem a szerbek nem akarnak hallani sem. Így azonban a nemzetállami öndefiníció csakis a nem román etnikumok *virtuális románok*, vagy idegenek gyanánt való kezelését intézményesítheti. Kende Péter e tekintetben is egészen világosan fogalmaz: „Ha a nemzet nem politikai – azaz területi –, hanem vérségi alapon tételezi magát (s valljuk be, hogy az ún. kulturális nemzetfogalom is ebbe a kategóriába tartozik)... (e) nemzetfogalom kimondva vagy kimondatlanul az *etnikai purifikáció* törekvését hordozza.”

Az, hogy a román állam a románon kívül több más – egyenként is országnyi lélekszámú – etnikum *házaja* is, ténykérdés, nem tradíciók, vágyálmok vagy értelemezések kérdése.

De ha Románia, Szlovákia, Szerbia, Magyarország stb. – nyíltan vagy bújtatva – organikus értelemben vett nemzetállamoknak nyilvánítják önmagukat, akkor a német, a zsidó, a magyar, a cseh, az albán, a horvát, a román, a cigány és a többi kisebbség tagjai ezekben az államokban *valóban idegenekké* válnak. A „mi” és az „ők” közti kirekesztő tartalmú megkülönböztetés a „nemzetállam” fogalma révén a nemzetközi közösség által *hivatalosnak elismert* legitimitációt nyerhet.

A nemzetközi politikai élet irányítói nemigen látszanak felismerni, hogy ennek a legitimitációnak *elkerülhetetlenül* tragédiákba kell torkollnia.

A „jó román”, a „jó magyar”, a „jó szerb”, a „jó szlovák” státusáért folyó küzdelem ugyanis pusztán öngerjesztő (természettudományos terminussal pozitív visszacsatolásos) folyamatként képzelhető el. Az egymással versenyben álló feleknek szükségszerűen és folyamatosan túl kell lícitálniuk egymást, hiszen csak így kerekedhetnek egymás fölébe. S az ad abszurdum vitt nemzeti demagógia végső konzekvenciáiban nem vezethet egyébbhez, mint a határokon belüli etnikai csoportokkal, illetve a szomszédos államokkal való fegyveres konfliktusokhoz. A folyamatot, ha egyszer beindult, semmi nem fékezheti meg.

Ezt az állítást, bármennyire lehangoló is, a '89-es fordulat óta eltelt évek kelet-közép-európai történései egyértelműen igazolják. Az ENSZ, az ET és a többi nemzetközi intézmény erőfeszítései nem csupán a már létező konfliktusgócok fől számolására mutatkoztak elégtelenségnek, de újabbak kialakulását sem sikerült megakadályozniuk.

Kockázatos dolog jóslatokba bocsátkozni, de nem hallgathatom el azt a meggyőződésemet, hogy Románia nagyon könnyen az eljövendő évtizedek konfliktusgócainak egyikévé válhat.

A konfliktust elvben még a romániai magyar kisebbség gyors asszimilációja, kivándorlása, elnémulása sem hárfíthatja el. A magyar állam által nyújtott határgaranciák és egyéb békülékeny gesztusok még kevésbé. A konfliktus magvai ugyanis nem a magyar kisebbség autonómiatörekvéseiben, nem Magyarország irredenta szándékaiban, hanem a nemzetállami gondolat önpusztító logikájában rejlenek. A nemzetállami licit nem a magyarok és a románok, hanem a „jó románok” és a „kevésbé jó románok” közt folyik. Ennek az öngerjesztő versengésnek mi magyarok csupán a kellekei vagyunk. A játszma tőlünk csaknem teljesen függetlenül zajlik. Magatartásunk legföljebb katalizálhatja vagy fékezheti a folyamatot. Ami önmagában sem kis felelősség.

4. Legalább ennyire tragikus azonban, hogy a folyamat erkölcsileg bennünket, magyar kisebbségi közösségeket sem hagy érintetlenül. Ennek ellenére sem, hogy mi magyarok nagy előszeretettel ringatjuk magunkat abban a hitben, hogy alapvetően különbözünk a románoktól, a szlovákoktól, a szerbektől, hogy mi igenis képesek vagyunk ép erkölcsi értékkel ítélni, hogy ránk nem az a kritikátlan nyájszellem jellemző, mint a szóban forgó államok többségi népességeire.

Magam sem állítom, hogy e hitnek nincs némi, épp történelmi „balsorsunkból” eredő igazságmagva is. A „jó magyar” és a „jó román” fogalmaiban foglalt kollektívizmus dózisa valóban nem azonos. A „jó román”-hoz viszonyítva a „jó magyar” még néhány évvel ezelőtt is európeának minősülhetett volna. A valóságos magyar európeerekhez viszonyítva azonban éppannyira kollektívista volt, mint a „jó román” – saját európeerjeihez viszonyítva. S én úgy vélem, csupán az ilyen típusú viszonyításoknak lehet tényleges értelmük.

Ez legutóbb épp a Tőkés László elleni támadások során vált nyilvánvalóvá. A múlt év júniusában szavahihetőnek és tárgyilagosságnak ismert román lapok is olyan állítólagos bizonyítékokat hoztak nyilvánosságra, közülük többet fakszimilében is, melyek az 1989-es temesvári forradalom ki-robbantójaként világhírűvé vált Tőkés püspök titkosszolgálati kapcsolataira derítettek volna fényt.

A román és a magyar közösség reakciói szinte kísértetiesen azonosak voltak. A magyar közösség Tőkés püspököt „hivatalból” ártatlannak, a román „hivatalból” bűnösnek nyilvánította. Senkit sem az érdekelt, hogyan lehetne az ügyben világosságot teremteni, hanem az, hogyan lehetne a kétkedőket (akik azért mindkét oldalon akadtak) elhallgattatni.

A vihart az RMDSZ-képviselő Nagy Benedeknek a képviselőtársai közt – jellemző módon – névtelenül szétosztott pamfletje robbantotta ki, melyben a szerző keserű hangon száll vitába Tőkés Lászlónak egy zárójeles kijelentésével, miszerint Ceaușescu hírhedt titkosszolgálatának

vallatószerződésben „mindenki más” is aláírt nyilatkozatokat.

Nagy Benedeket az RMDSZ csíki szervezete kizárta tagjai sorából (s ezzel mintegy a magyarságból is), megfosztotta képviselői mandátumától, s végső fokon az „újjaszervezett” román titkosszolgálat ügynökeként „leplezte le”. Természetesen anélkül, hogy a vádak bárki is igazolta, igazolhatta volna. A közvélemény azt a tényt, hogy Nagy Benedek „ugyanúgy” vélekedett valakiről, aki közénk tartozik, mint „ők”, akik nem tartoznak közénk, elegendő bizonyítéknak tekintette.

A Nagy Benedeken esett sérelmet senki nem tette szóvá. Nyilvánvaló volt: Nagy Benedeket, az „árulót” nem illetheti meg az ilyenkor szokásos erkölcsi, illetve jogvédelem. Igaz, az RMDSZ operatív tanácsa a döntéseket felfüggesztette, de a hangulatra jellemző, hogy az eljárás jogi és erkölcsi megalapozatlanságát pontosan felmérő RMDSZ-jogászok és -tisztviselők a véleménynyilvánítás ódiáját már nem merték vállalni, az ügyet az operatív tanács taktikusan a etikai bizottság hatáskörébe utalta át. (Igaz, azzal a ki nem mondott, mert ki nem mondható reménnyel, hogy időközben a kedélyek lecsillapodnak).

Senki nem kérdezte meg: miért csupán fél éves késéssel jutott Tökés László eszébe, hogy ő is, „mint mindenki más” írt alá nyilatkozatokat, s miért csak azután szólalt meg, miután a román sajtóban folyamatosan tovább közölt, a „dokumentumokban” kétségtelen és jól azonosítható adatok is felbukkantak? Okos dolog volt-e Tökés László részéről nimbuszának minden áron való védelme, az ellenfél lebecsülése? stb., stb.

A román táborban sem akadt senki, aki szakértői vizsgálatot, vagy ha erre valamilyen okból nem lenne lehetőség, a vádak elvetését követelte volna. Nyilvánvaló: Tökés Lászlónak a haza „árulójá”-nak szintén nem járhatnak ki az ilyenkor szokásos erkölcsi, illetve jogi garanciák.

A román közvélemény szemében az a tény, hogy az RMDSZ és a magyar sajtó a gyanús mozzanatok dacára láthatatlanban és testületileg Tökés László mellett és támadóival ellen kötelezte el magát, ismét igazolta az előítéletet, mely szerint a magyarok az igazságot nemzeti érdekeiknek rendelik alá.

A román támadások egyöntetűsége viszont azt a románellenes magyar előítéletet igazolta, hogy a románok mindig azt tekintik igaznak, amit érdekükben áll igaznak tekinteni.

5. Egyik közösség tagjai sem abból a minden jogállamban elfogadott alapelvből indultak ki, hogy Tökés László addig, amíg az ellene felhozott vádak kétségtelenül nem igazolódnak (márpedig nem igazolódtak), kötelezően ártatlannak minősül. Az ügyet mindkét tábor nacionalistái saját politikai céljaik érdekében próbálták – nem is eredménytelenül – kihasználni.

Az RMDSZ keményvonalasai, amint az már megszokottá vált, a feszült helyzetben Tökés László politikai ellenfeleit – Nagy Benedek virtuális védelmezőit – az autonómiaellenesség vádjával is megbélyegezték. A kisebbségi nyilvánosságban mágiikus jelentőségűvé növelt fogalmat időszerteletnek, sőt a mai helyzetben károsnak érző mérsékelteket, akik a közvéleménnyel maguk sem szegülhetnek szembe, ez a támadás rendszerint megbénítja. Még racionális ellenérveiket sem fogalmazhatják meg, mert azok az érzelmileg abnormálisan túlfűtött magyar nyilvánosságban a szándékolttal ellentétes hatást váltanának ki.

A két irányzat közt egysúlyozó RMDSZ-vezetés pedig

arra kényszerül, hogy a radikális retorika bizonyos elemeit maga is átvegye. A „szókimondóbb” stílus pedig a román többség szemében az RMDSZ olyan, egyébként ártalmatlan akcióit is a valóságosnál radikálisabb színbe, „autonómista-szeparatista” megvilágításba helyezi, mint amilyen az Országos Önkormányzati Tanács megalakulása vagy Orbán Balázs szobrának udvarhelyi felavatása.

A román szélsőségesek természetesen kapva kapnak az alkalmon, hogy „a nemzeti állam egységének és területi épségének védelmében” eljuttassák jól begyakorolt nagyjeleneit, hogy az autonómia nevezetű politikai cséphadarót most már a magyarság egésze ellen forgassák. A Fuar-párti igazságügy-miniszter az RMDSZ betiltását követeli, s az Alkotmánybíróság elnöke a követelést egy nyilatkozatban méltónak is ítéli a megfontolásra, stb., stb.

Mindeközben azonban magáról az autonómia-konceptióról, a konkrét megoldási javaslatokról, a megvalósítás pillanatnyi esélyeiről, az előnyökről és hátrányokról szó sem esik. Sem a magyar, sem a román nyilvánosságban.

Azok pedig, akik – mindkét oldalon – tisztában vannak azzal, hogy a történet egyáltalán nem az autonómiáról szól, hallgatnak, hiszen „semmi értelme szembeszegülni a közhangulattal”. A közhangulat pedig közben mindkét oldalon „fokozódik”.

Most a román ellenzék európai tájékozottságú személyiségei azok, akik még racionális ellenérveiket sem fogalmazhatják meg, mert a tárgyilagos megközelítés az érzelmileg abnormálisan túlfűtött román nyilvánosságban épp az ellenkező hatást váltaná ki. Sőt maguk is arra kényszerülnek, hogy a nacionalista retorika mind több elemét használják.

Nyilatkozataik a román–magyar párbeszéd elkötelezett híveiből is ingerültséget, elkeseredést váltanak ki.

A kör bezárul, az ellenzéken belül is „románok” és „magyarok” kerülnek szembe egymással. Ilyenkor az ellenzék is Franciaországra mutogat.

6. A példalózás bennünket, kisebbségeket, alkatunknak megfelelően fölháborít vagy letaglóz, azt azonban nemigen tesszük vizsgálat tárgyává, vajon az analógia mennyire megalapozott, vagy hogy megalapozott-e egyáltalán?

A mai franciaországi viszonyok tárgyilagos szemlélőivel valóban egyetértenek abban, hogy számos vonatkozásban a mai Franciaország sem lábolt még ki a nagy francia forradalomból, s hogy a francia forradalom típusában ugyanolyan kollektívizmust juttatott hatalomra, mint a kelet-közép-európai kommunista vagy a fasiszta forradalmak. Nem állok egyedül azzal a véleményemmel sem, hogy a francia társadalom – a kelet-közép-európai régióhoz viszonyítva – előrehaladott polgárosultsága és liberalizmusa ellenére is mindinkább az európai fejlődés perifériájára szorul. Ennek egyik legfontosabb oka az, hogy a francia politikusok jelentős része máig nem vetkőzte le a 1789 „forradalmiság”-át, ma is élesen szembenáll bizonyos társadalmi trendekkel, kisebbségi-föderalista törekvésekkel. A hivatalos álláspont szerint Franciaországban egyszerűen nincsenek is etnikai vagy nyelvi kisebbségek. Nem ritkák az olyan vélemények sem, miszerint az ország az Európai Unióba is mintegy saját belső problémái elől menekül.

Ennek ellenére a franciaországi, illetve kelet-közép-európai helyzet között lényegbevágó különbségek vannak.

A legfontosabb az, hogy a francia nemzetállam létrejötte olyan összetársadalmi élményen alul, mely etnikai ere-

detétől függetlenül minden francia számára felszabadító hatásának bizonyult, s melyen a királyság minden alattvalója osztozhatott. A francia nemzetbe való belépés az állam polgárai számára felemelkedést, felszabadulást jelenthetett. A nem franciák nem csupán Európa akkor még egyik leghatalmasabb, de egyben legszabadabb nemzetébe integrálódhattak. Az asszimiláció – lényegét tekintve – teljesen spontán módon zajlott, a nem francia etnikumokból az egyneműsítő törekvések nem váltottak ki jóformán semmiféle ellenállást. Ne feledjük: a 19. századi Franciaországot több rendben is forradalmi káosz kerfíti hatalmába, a hatalmi vákuum azonban egyetlen esetben sem vezet separátista mozgalmakhoz.

Az elmúlt két évszázad Franciaországát elméleti következetlenségek nélkül nemigen lehet párhuzamba állítani a kelet-közép-európai kisállamok 20. századi nemzeti törekvéseivel. Franciaországnak éppen azért sikerült viszonylag homogén „nemzetállamot” teremtenie, mert nem kényszerült erőszakos eszközökhöz folyamodni. A valóban erőszakos nemzeti törekvések nem Franciaországból kerültek át Kelet-Közép-Európába, hanem megfordítva: Franciaország vett át Kelet-Közép-Európából az utóbbi kisnemzetei által neki tulajdonított, valójában mégis kelet-közép-európai illetőségű technikákat, illetve e technikák egy részét a kelet-közép-európai „szövetségek”-kel párhuzamosan fedezte fel.

Kelet-Közép-Európában merőben mások voltak a nemzetállam megteremtésének kezdeti feltételei, mint az *ancien régime*-et éppen megbuktató Franciaországban. A térség „nemzetállamai” integratív közösségi élmény helyett már csak a társadalom etnikai csoportjait fatálisan megosztó történelmi élményekre, a 19. századi etnikai konfliktusok, majd a világháborús győzelem, illetve vereség élményére épülhettek. Az új államkeretekbe átkerült „idegen” etnikumok (jobbára már jóval korábban kialakult nemzetek) tagjai számára a nemzetállamok létrejötte nem a felszabadulás, a magasabb rendűnek érzett kultúrába, illetve nemzetbe való felemelkedés lehetőségét hozta el, hanem a másodrendű állampolgárrá való lecsúszást, kiszolgáltatottságot, megalázottságérzést állandósította.

Nem véletlen, hogy a kezdeti vérmes várokozások ellenére, a modern történelemben példátlanul agresszív, s a diktatúra periódusában a szó szoros értelmében mindenhatóvá vált államapparátus minden eszközeinek igénybevételével fenntartott asszimilációs nyomás sem vezethetett komoly sikerre. Az eredmények – kisebbségi nézőpontból bármily hatalmasak és fájdalomak is – a többségi vágyalmokhoz mérten végül is jelentéktelenek. S még inkább azoknak tűnnek, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a magyar kisebbség relatív számarányának csökkenését sem elsősorban az asszimiláció, hanem a betelepítések és a nagyon alacsony népszaporulat okozta.

7. A kelet-közép-európai nemzeteszmék destruktív jellegét mi sem példázhatná beszédesebben, mint hogy a század eleje óta újra és újra kiújuló hullámokban dezintegrációs folyamatok sorozatait indítják el. E – Csepeli György által kultúrnezetnek nevezett – nemzetfelfogások alapvetően alkalmatlanoknak bizonyulnak a kisebbségi kérdés francia típusú asszimilatív, illetve svájci, spanyol vagy amerikai típusú föderalista-autonomista kezelésére, s csupán két szélsőséges alternatívát, a szecessziót vagy a nyílt elnyomást láttatják elgondolhatónak, s ezzel az érin-

tett kisebbségeket is e két alternatíva közti „választásra” kényszerítik.

Az irgalmatlan asszimilációs nyomás a kisebbségi közösségek tagjainak túlnyomó többsége számára nem csupán magát az asszimilációt tette lehetetlenné, de az eltérő etnikai csoportként való integrációt is. E kisebbségek idegen, a tradicionális nemzeti ideológia eszközeivel nem manipulálható tömbökként különböztek el a többségi társadalomtól. A nemzeti manipuláció jól bejáratott és mindig sikeres fogásaira érzéketlen, a nemzeti öntetszelgést, handabandázást, a kollektív felelőtlenséget kívülről és többé-kevésbé nyílt ellenszenvvel szemlélő idegenek pusztája léte is folytonos ünneprontásnak minősült. Az ingerültség agresszív és képmutatató támadásokat szült. A válaszok és viszontválaszok állandósították a szellemi-kulturális hadviselést.

A pártállami időszakban a „mi”-„ők” dichotómiája azonban még nem válhatott leplezetlenné. Bizonyos formai követelményeket még az utolsó évek mind nyíltabban nemzeti terrorja közepette is tiszteletben kellett tartani. Arról nem is beszélve, hogy a kommunista diktatúra első éveinek jelszava, az „együtt”, még sokáig és sokak számára megőrzött valamit elevenségéből.

A diktatúrák bukása után azonban éppen erről az „együtt”-ről bizonyosodott be, hogy nem áll mögötte semmi, hogy az adott államok nem rendelkeznek a társadalom különböző csoportjainak integrálásához szükséges ideológiákkal. Az egyetlen olyan ideológiai programcsomag, mely túlélhette a diktatúrákat, s amely a társadalom végleteken központosított szerkezetére lényegi módosítások nélkül alkalmazhatónak tűnt, az a végső formájában a két világháború közötti periódusban kimunkált, de megvalósításában félbeszakított, s így mintegy függőben maradt nemzeti program volt.

E program zsákutcás jellegéről a kelet-európai kisnemzetek nacionalista elitjeit a fasiszta Németország háborús veresége nem győzhette meg. Az legfőképpen a világhatalmi törekvések kockázatos voltát példázhatta számukra. A térség nemzetei azonban soha nem is törhettek volna világhatalomra, ők pusztán határaikon belül, illetve közvetlen szomszédaik bizonyos területein szerettek volna tiszta helyzetet teremteni. S e program minden kétségen felül álló kivitelezhetőségére épp Franciaország volt az „élő bizonyíték”.

Azt azonban, hogy a Franciaországra való hivatkozás megalapozatlan, hogy az analógia téves, Nyugaton senki nem mondta ki. Főként a franciák nem. Egyrészt mert a térség problémáit saját társadalomejlődésük szűrőjén át szemlélve a folyamatot egyfajta „történelmi szükségszerűség”-nek tekintették. Nem láttak semmi rendkívülit abban, hogy a kisebbségek asszimilálódnak, hiszen azoknak az a dolguk. Másrészt azért, mert maguk is megriadtak a határaikon belül kirajzolódó virtuális Kelet-Közép-Európa rémképétől.

8. A kelet-közép-európai átoktól sajnos Magyarország sem mentesült véglegesen. Erre nem csupán a „magyarok” és „magyarabbak” közötti nemzetállami licit, hanem az egyes politikai csoportok közötti ádáz gyűlölködés is utal. Az ország sajátos helyzetéből fakadóan azonban a megnyilvánulások Kelet-Közép-Európában visszafogottabbnak tűnő, gyakran ellentmondásos formákat öltenek, vannak, akik a nemzet nevében az államból szeretnék kirekeszteni

a „nem-magyarokat”, mások – az állam nevében – a nemzetből utasítanak ki a határon túl élő kisebbségeket (az ún. „románokat”, „szlovákokat”, „szerbeket”, „ukránokat”).

Az 1994-es választásokon a szélsőjobboldali veszélytől való félelem egyelőre megalapozatlannak bizonyult, de a határon kívüli kisebbségek helyzetének rendezetlensége, valamint a belső, etnikai színezetű feszültségek, s a belőlük fakadó konfliktusforrások a meglehetősen labilisnak tűnő magyar választótestület reakcióit kiszámíthatatlanná teszik. A pozitív visszacsatolás Magyarországon is működőképes lehet.

9. A végső kérdés természetesen az: van-e kiút a bűvös körből?

Elvben két nagy lehetőség képzelhető el.

Az egyik az, hogy magukon az adott társadalmakon belül születik meg az a politikai erő, mely a nemzeti demagógiát egyértelműen elutasítva az erkölcsi minimum kialakítására tesz kísérletet. Mivel azonban az erkölcsi minimum elvét csakis a politikai szintér konkurens csoportjai közt szabadon választó közvélemény érvényesítheti, erre csupán a közvélemény radikális átalakítása révén nyílhatna lehetőség.

De hogyan lehetne a közvélemény látásmódját Romániában, Szerbiában, vagy bárhol másutt a világon radikálisan átalakítani addig, amíg a nemzetállami eszmevilágot és retorikát a nemzetközi közösség nem építi le? Amíg a kelet-közép-európai kisnemzetek nacionalistái abban a hitben ringathatják magukat és a közvéleményt, hogy ők francia típusú nemzetállamok, s ezt a francia politikusok sem kérik ki maguknak?! Megfelelően szilárd és egyértelmű nemzetközi háttér, megbízható hivatkozási alap nélkül az organikus nemzetfogalomra alapozott nemzetállam eszmerendszerével szakító román, szerb, szlovák értelmiségiek legnemesebb próbálkozásai is kudarcra vannak ítélve.

Nem marad más tehát, csupán a második lehetőség: az összehangolt és céltudatos nemzetközi cselekvés. Ahhoz, hogy az egyén közérdekű cselekedeteit az individuális erkölcs egyedül megbízható mércéjével mérhessük, az ún. nemzetállamokat alkotó etnikumok nemzetközileg is elismert kollektív jogait (hisz mi egyéb a kelet-közép-európai értelemben vett nemzetállam, ha nem egy etnikai közösség kollektív jogainak szentesítése?) a kisebbségi közösségek kollektív jogainak elismerésével kell ellensúlyozni. Világosan ki kell mondani végre, hogy az állam nemzeti jellege ténykérdés, melyről nem népszavazáson vagy népgyűléseken döntenek. A nemzetállam fogalma, az egyik csoport számára biztosított, a másiktól megtagadott kollektív jogok, melyek így szükségszerűen előjogokká válnak, reménytelenül tesznek minden kitörési kísérletet a bűvös körből. Csak a homogén nemzetállam rögeszméjének következetes elutasítása, a fogalom nemzetközi jogi státusának radikális kritikája teremthet lehetőséget rá, hogy a különböző politikai csatározásokban többé ne „magyarok” és „románok”, „szerbek” és „albánok”, „oroszk” és „ukránok” kerüljenek szembe egymással.

Csak ha a többség a saját nemzetállaminak nyilvánított jogai jegyében nem foszthatja meg a kisebbségeket nyelvtől, kultúrájuktól, nemzeti önértéküktől, csak ha a kisebbségi közösségek nem kényszerülnek többé arra, hogy jog- és nyelvvédő falanxokba tömörülve védekezzenek, csak akkor jöhet el az a pillanat, amikor nem mint „ma-

gyarok”-at és „románok”-at, „szerbek”-et és „albánok”-at, hanem olyan összetett személyiségeket láthatunk majd egymásban, akik egyebek közt magyarok és románok, szerbek és albánok is.

10. A tárgyilagos elemző számára nyilvánvaló, hogy az idézőjeles csoportmegjelöléseknek semmi köze magukhoz a valóságos emberekhez, ideológiai konstrukciók, ellenségek csupán.

S hogy ezek az ellenségek hatnak is, az nem csupán Gheorghe Funar és társai fasiszta kirohanásainak román fogadtatása bizonyítja. A magyar álláspont is radikalizálódik. A magyarországi politika egyelőre úgy tesz, mintha semmit nem venne észre (vagy valóban nem is vesz észre semmit?), a romániai magyar sajtóban alig egy hét leforgása alatt azonban két olyan mondat is nyomdafestéket látott, mely nem szorol semmiféle kommentárra: „Orbán Balázs szobrának állítása alkalmából azért vagyunk mi, élők – öregek és fiatalok – itt, hogy mindazt, amitől megfosztottak bennünket több évszázadon keresztül, visszaszerezzük akkor is, ha a *legtragikusabb áldozatot* [kiemelés tőlem] kell hoznunk érte.” (*Brassói Lapok*, 1995, 6. szám) és „Az RMDSZ számára (...) az autonómiáért folytatott küzdelem *élethalálharcot* [kímélés tőlem] kell hogy jelentsen. Hosszan tartó kemény csatát, melynek téjje sokkal nagyobb, kimenetele fontosabb, mint *ama vásárhelyi* [kiemelés tőlem] volt.” (*Erdélyi Napló*, 1995, 7. szám). *Ama vásárhelyi „csata”* pedig nem egyéb, mint az 1990-es véres etnikai konfliktus.

Az első idézet Sütő András székelyudvarhelyi szoboravatójából származik, a második a legnagyobb hatású erdélyi magyar hetilap, az *Erdélyi Napló* (kiadó Szűcs Géza) főszerkesztő-helyettesének, Adonyi Nagy Máriának a vezércikkéből.

Lehet, hogy rémeket látok, az azonban bizonyos, hogy jó ideje nem babra megy a játék.

A nemzetközi közösségnek tudatosítania kell, hogy a nemzetállami gondolat ebben a térségben egészen mást jelent, legitimálása egészen más következményekkel járhat, mint Nyugat-Európában. A pusztítás itt felmérhetetlen, mert hiányzik az a megszilárdult erkölcsi értékrendszer, azok a jogállami intézmények, melyek a kollektivistá relatívizmus élharcosait, a nemzeti eszme kalandorait korlátok közé szoríthatnák.

Itt nem egyfajta keleti feltételekhez adaptált vadnyugaton (a néhány éve divatosá vált szóval: „vadkeleten”) élünk. A vadnyugatra éppenséggel a szélsőséges individualizmus volt a jellemző. Az erkölcsi minimumnak, a törvényes rend kialakításának elsősorban ezt az individualizmust kellett korlátok közé szorítnia. A mi „vadkeletünk”-nek ellentétes irányból kell az erkölcsi minimumhoz eljutnia. A keleti és a nyugati fejlődés nem hozható analógiába egymással. *Típusában különböző.* A végeredmény azonban nem különbözhet, hisz a társadalmi egyensúly pusztán a kollektivistá és az individualista törekvések valamiféle egyensúlya gyanánt állhat helyre.

Nem az etnicitás elutasítása, a kollektívizmus felszámolása (erőszakkal? neveléssel? ráolvasással?), hanem a társadalmat alkotó közösségek egyenjogúsítása, az önrendelkezési jog garantálása lehetne az igazi megoldás. Az etnicitást politikailag csak az jelentéktelenítheti el, ha az egyik vagy a másik etnikumhoz való tartozás többé nem válhatna előjogok forrásává, ha az etnikai értékek többé nem

mosódhatnának össze az egyéni érvényesülést szabályozó egzisztenciális értékekkel.

A kérdés az: *meddig tart, és mibe fog kerülni*, hogy a szóban forgó közösségek tagjai személyes tapasztalatként tudatosíthassák: az idézőjeles csoportmegjelölésekre vonat-

kozó feltevéseik megalapozatlanok, s ha működőképes társadalmakban szeretnének élni, elsősorban azonos egyéni és közösségi jogokkal rendelkező állampolgároknak kell tekinteniük egymást. S csak másod-, harmad- vagy negyedsorban románoknak vagy magyaroknak.

Wolfgang Hildesheimer

PILZ-ÉVFORDULÓ – 1956

Alig pár nap, és eltelt az 1956-os esztendő. S vele együtt megfakul az emlékezés arra a rengeteg halhatatlanra, akiknek születése vagy halála napjáról több, díszünnepséggel és ünnepi játékokkal megtűzdelt hónapon át emlékezett meg a világ: Mozart, Heine, Rembrandt, Caesar és Freud – lázasan fontoskodtak az ünnepi szónokok, államfők, koszorúzóik és az egész diplomáciai testület. – Egy valakiről azonban mindenki megfeledkezett: Gottlieb Theodor Pilzről, aki száz évvel ezelőtt, 1856. szeptember 12-én hunyt el.

Manapság messze alábecsülik jelentőségét. Nem is csoda. Hiszen ő inkább fékező volt, mintsem alkotó. Olyan művekkel járult hozzá a nyugati kultúra történetéhez, amelyek *nem léteznek*; olyan művekkel, melyek az ő bátor, áldozatkész közbelépése folytán soha nem jöttek létre. Nem csoda hát, hogy az utókor, mely a nagy szellemekről rendszerint alkotásaik és nem mulasztásaik alapján ítélkezik, Pilzről ritkán, vagy egyáltalán nem emlékezik meg.

Gottlieb Theodor Pilz 1789-ben született, tehetős protestáns szülők gyermekeként, Dinkelsbühlben vagy Nördlingenben. A valóságos születési helye körül föllobbant vitát soha nem sikerült végérvényesen eldönteni, ezért ma mindkét város büszkén mutogatja szülőházát. (Vö.: G. S. Grützbacher: „Valóban dinkelsbühl-e Pilz? Adalékok egy vitához.” *Blätter für angewandte Kultur*, Jahrgang XXII, 1881.) Ifjúkorának élményei lényegesen hozzájárultak Gottlieb Theodor Pilz fejlődéséhez.* Édesanyja Buxtehude-korálokat dudorászott bölcsőjénél, s a gyermek alig nőtte ki a bölcsőskort, édesapja már Tacitus- és Milton-szövegeket olvasott föl neki, saját fordításában.

A család 1798-ban Hamburgba költözött, ahol a kilencéves fiú érintkezésbe került korának szellemi életével. A ház gyakori vendégei közé tartozott Klopstock is, aki látogatásainak alkalmával föl-fölolvasott a Messiásból vagy ódáiból: ezekből – előrehaladott kora ellenére – havonta több százat is készített. Pilz egyik 1836-os, Meyerbeerhez intézett levelében leírja ezeket az estéket, és elmeséli, hogyan csent el ezekből a művekből (a felolvasóestek alatt) egész paksamétákat az akkor már ugyancsak rövidlátó költőtől; Klopstock, persze, soha nem vette észre a bibit. (Vö.: „Gottlieb Theodor Pilz hét levele”, Karl Ferdinand Gutzkow kiadása, Cotta könyvkereskedés, 1864.)

A házat a Sturm und Drang költői is előszeretettel látogatták. Ők a megalkuvás nélküli lázadás szellemét terjesztették a családban, valamint a szabadság kérdéseit feszegették. Ehhez járult aztán a nemzeti megbotránkozás és az elszenvedett megaláztatás érzete, mely azokban a napokban széltében-hosszában beszédtema volt. Az ifjú Gottlieb Theodor – valamilyen lázongó dühroham következtében – tollat ragadott, és egy viharos éjszakának alkotói lázában papírra vetette első s egyszersmind egyetlen drámáját: *Herzog Theodor von Gotland*. 1804-et írtunk, Pilz épp betöltötte a tizenötödikét.

Iskolai tanulmányainak befejeztével Itáliába utazott, s ott tartózkodott egészen 1809-ig. Nos, már ebben az időben – kora ifjúságában – kiütköztek jellegzetes tulajdonságai; s éppen ezek formálják őt olyan személyiséggé, amelynek ma tiszteljük: kétesztendei délvidéki tartózkodása alatt *nem* vezetett naplót.

*Mint Gustav Prossnik – egyébként olvasásra fölöttébb érdemes! – tanulmányában („Nagyszerű emberek ifjúsága”) kiemeli: ez az egyetlen olyan körülmény, melynél fogva Pilz nem különbözik lényegesen más nagyszerű emberektől.

Nem készített sem feljegyzéseket, sem vázlatokat, és az itáliai kultúráról kialakított gondolatait sem rögzítette semmilyen formában. Nem maradt fenn utána egyetlen árva jel sem, sőt: a nápolyi Golf láttán még arcizma sem rezdült. 1808-ban írt egy levelet.* Ezt az írást a kifejezés olyan – abban a korban csakugyan ritka, pezsdítő – józansága jellemzi, hogy érdemes idézni:

Palermo, Casa Gozzoli, 1808. október hetedikén

Drága Édesanyám,

igen jól érzem magam itt, s ezért szeretnék még maradni kicsit. Hálás lennék, ha szíveskednék elküldeni nekem a bársony zsabómat, merthogy emitt hűvöse az esték.

Örök nagyrabecsüléssel

szerető fia,
Gottlieb Theodor

Azt, hogy Pilz huzamosabb ideig Rómában időzött, August Wilhelm Schlegel feljegyzéseiből tudjuk: ő ugyanis – Madame de Staël társaságában – 1808-ban ott futott össze vele. Schlegel azt írja, hogy a Via Appián bukkantak rá, éppen a napon sütkérezett – Pilzet a sütkérezés úttörőjének tekinthetjük –; megkérdezték, merre visz az út a Caracalla-termék felé (ez volt sétájuk célja). Pilz azt felelte: ő maga is vadidegen itt. Találtak tehát közös szálát, s szóba elegyedtek. Pilz persze „elég modortalannak” mutatkozott, rá se nézett kettejükre, csak folyvást hunyorgott a napba. Valójában azonban – későbbi nyilatkozata szerint – „felbőszítette az alkalmatlankodás, meg Staël asszony buksi buzgólkodása”. Bosszankodott, szűkszavú lett, s amikor Staël asszony – kéretlenül – még azt is közölte, hogy Németországról készül könyvet írni, foghegyről csak annyit kérdezett: „Minek?” – Staël asszony ezen nem törte a fejét, adós is maradt a válasszal.

Összeakadtak még néhányszor a Greco Kávéházban. Pilz – egy dupla gőze mellett – megkísérelte lebeszélni Staël asszonyt tervéről, de hiába: az képtelen volt lemondani arról, hogy írásban bizonyítsa Németország iránti szeretetét. A négyrészes mű (*De l'Allemagne*) 1813-ban meg is jelent.

Ezernyolcszáztízben Berlinben találjuk; itt hozza össze a vak véletlen Friedrich Ludwig Jahnnal. A lelkes hazafi rokonszenvesnek találja az akkor huszonegy esztendőes fiatalembert – a vonzalom okáról, sajna, hallgat a fáma –, és beavtja terveibe: eltökélt szándéka, hogy – paradigmatikusan, egy nagy igényű drámaciklus keretében – bemutatja az ősi germánoknak a római önkényuralom ellen vívott szabadságharcát. A Hermann csatáját ábrázoló jelenetek egy-egy kardcsörtető előzményét már papírra is vetette, most abból szeretne felolvasni. Pilz nemcsak elhárítja ezt az igyekezetet, hanem – megragadván az alkalmat – megpróbál lelkére beszélni az idősebbnek: Maga tévúton jár, Jahn! Van már amúgy is Hermann csatája bőven, és lesz is a jövőben, éppen elegendő. (Prófétikus szavak!) Dehogy, érvel Pilz, isten ments, hogy a Maga szellemi képességeinek méretét bármi módon lekicsinyeljem, de talán mégiscsak más területen kereshetné valódi képességeit – hopp, igen, hát pontosan, nem vonzódik-e titokban a testgyakorlatokhoz? Mit szólna hozzá – így Pilz –, ha ezt a hajlamát nemes hivatássá tenné, s életét annak a feladatnak szentelné, hogy testi sanyargatással – saját gyakorlatainak bemutatásával – erőssé neveli a német ifjúságot? Sőt miért ne, emígy is nevezhetné magát: „Jahn, a torna atyamestere”; ez a titulus rögtön bizonyos szilárd nimbuszt vonna neve köré! – Jahnt azonnal fölfűti ez a – csakugyan korszakos – ötlet, széttépi drámatörődékének kéziratát, és, ha minden igaz, soha többé nem bíbelődött színdarabírással. 1811-ben megépítteti az első sportpályát.

Hogy Pilz a következő három esztendőt hol töltötte, az nem ismeretes. 1814-ben Bécsben találjuk, ahol jelen van a *Fidelio* új változatának ősbemutatóján. Hogy ez az opera milyen hatást tett az akkor huszonöt esztendőes fiatalembere, arról nincs tudomásunk. Gyanítható, hogy erről a műről nem nyilatkozott. Annyit azonban tudunk, hogy bécsi tartózkodása alatt személyes kapcsolatba került Beethovennel, s a Mester meddő időszakát – mely köztudomásúlag 1814-től 1818-ig tartott – igencsak e találkozásokkal indokolhatjuk; de ez csupán feltevés, ezt még jövőendő tudósok adalékainak igazolniuk kell.

*A hét levél eredetije, sajnos, a nagy hamburgi tűzvész idején megsemmisült. A kiadót, Karl Ferdinand Gutzkowot az utóbbi időben – Böchner-átdolgozásainak némi önkényessége miatt – innen-onnan támadások érték. Az a feltételezés mindamelllett alaptalan, hogy Gutzkow, bármilyen formában, megváltoztatta volna Pilz leveleit.

A második levél 1815-ből származik. A címzett: Pilz édesapja. Ebben azt közli, hogy – miközben beavatta a tarokkjáték izgalmas titkaiba – sikerült lebeszélnie Mühlweselt* arról a tervéről, hogy operatrilógiát írjon a Habsburg-nemzetségről. „M. eleinte makacskodott, azt hajtogatta: ő muzsikus, és nem naplopó, és amire egy Beethoven képes, azzal elbánik egy Mühlwesel is. Nem is vitatom – válaszoltam –, de ez korántsem ok arra, hogy szándékát meg is valósítsa. Hová jutnánk – fejtegettem –, ha mindazt megtennénk, amit egy másik ember is meg tud tenni! Végül kötélnek állt. – Én magam úgy tervezem, hogy néhány héttig Svájcban heverem ki az utóbbi idők fáradságait.”

A néhány hétből aztán néhány esztendő lett. Madame de Staël – vidéki birtokának közelében – 1819-ben látja viszont Pilzet, a Genfi-tó partján: sütkérezik. Szólongatja-szólongatja, de az nem is bakkant. Gyanítható, hogy alvást színlelt, minthogy Staël asszony társasága csöppet sem csábította. Pilz ebben a tekintetben is elűt korának számos férfikiválóságától.

1821-ben visszatér Berlinbe, ahol – egyebek közt – megismerkedik E. Th. A. Hoffmann-nal. Az – hosszú unaszolás után – rábeszéli, menjen el vele és Ludwig Devrienttel egy kicsit dorbézolni; a Luther és Wegener kocsmá itt van, egy ugrás. Ő – lévén a bornak régtől fogva nagy tisztelője – jó alkalomnak véli, hogy most megmutassa ifjúkori drámáját Devrientnek, aki járatos a színház világában. De a terv füstbe megy. A szomszéd asztalnál ugyanis ül egy fiatalember, aki – „mivel már tökrészeg volt, förtelmesen viselkedett”. Pilznek tudomására jut, hogy a szomszéd cimborá egy Grabbe nevezetű egyetemista, másként Christian Dietrich, aki fejébe vette, hogy igazi költő, és küldetésének tartja, hogy kiszorítsa Shakespeare-t a német színpadokról.

Gottlieb Theodor megelevenedik. Átcihelődik a szomszéd siheder asztalához; az rögtön trágár dadogással árasztja el, s Pilz ebből a szósból hamar kiszűri a bumburnyák rögeszméjét: Shakespeare csak kontár volt, s tehetsége legföljebb operaszövegek írására képesítette volna. Pilz, okkal és joggal, fölőleslegesnek véli, hogy komolyra fordítsa a szót, és – miközben iszik Grabbe egészségére – igyekszik csillapíttatni őt. A siheder azonban nem hagyja annyiban a dolgot, s – hogy lassan alig-alig érthető nyökögésének nyomatékot adjon – egy kéziratot ránt elő a zsebéből, s odaveti Pilz orra elé: Shakespeare *A windsori víg nőkjének* át-dolgozása, librettónak. Pilz zsebre vágja a papírköteget, s amikor Grabbe visszakövetelné, ő – most már maga is kapatosan – saját *Herzog Theodor von Gotlandját* suhintja az asztalra; Grabbe zsebre is vágja.

Grabbénak soha nem szűrt szemet a turpisság. A dráma még ma is a költő egyik főművének számít. Pedig szerzője: Pilz.

Párizsban élt 1823-tól 1840-ig. Itt 1824-ben ismeretséget köt Aurore Dupin-Dudevant bárónéval. Az, persze, rögtön belehabarodik; Pilz ekkor harmincöt éves. Fázik egy ilyen kapcsolattól, s azt tanácsolja a – csakugyan szellemes – asszonynak: öltön férfiruhát, nevezze magát George Sand-nak, s írjon regényeket. A nő nem is tiltakozik. Meg kell adni, Pilznek ez a cselekedete szöges ellentétben áll alapelveivel; akadt is kritikusa, aki óvatlannak, sőt felelőtlennek bélyegezte ezt a tettét. De ténynek tény, hogy Pilz – sürgető és érthető vágyának büvöletében, hogy elterelje magáról a bárónő figyelmét – soha nem hihette komolyan, hogy az valóban követi is a tanácsát. Mire azonban belátta tévedését, és bemutatta a nőnek Chopint, már késő volt; mármint: Sand egyszerre rajongott Chopinért és az irodalomért.

Egyébként – s ez nem köztudomású – Pilz volt az, aki 1835-ben visszatartotta Chopint attól, hogy nőnek öltözzék, és Aurore Dupinnek keresztelje el magát. Ez a cselekedete is kiváltott némely kemény bírálatot, noha ebben az esetben azok a védelmezői vannak többségben, akik már mégsem szeretnének hosszasan nélkülözni mazurkákat, etűdöket és mű-valcerceteket.

Egy George Sand-nal közös operalátogatás alkalmával, 1828-ban megismerkedik Meyerbeerrel, hamarosan barátságba elegyednek. Már az első találkozáskor azon mesterkedik, hogy meggyőzze Meyerbeert: Meyerbeer, Meyerbeer, elhibáztad a hivatásod. Az azonban köti az ebet a karóhoz. Azt állítja, hogy egyetlen más területen sem ért volna el hasonló sikert, s ő csupán azt adja a közönségnek, amit az látni és hallani szeretne. Pilz egy pillanat alatt belátja: itt hiába gyözködik; egyik este föl is kínálja megenésítésre Grabbe *Víg nőkjét*. Meyerbeer azonban – a kézirat tüzetes tanulmányozása után – elhárítja az ajánlatot: a librettó nem nyújt elég alkalmat a széles kibontakozásra.

Erre Pilz elhatározza, hogy a szövegekönnyvet elküldi Beethovennek. Ekkor írja meg harmadik levelét

*Franz Xaver Mühlwesel (1778–1859), jelentős citeraművész, tetemes vagyonát kártyán szerezte.

(1828. november 28-i keltezéssel). „Egyébként – így hízeleg – hallottam Ötödik szimfóniáját. Nem rossz, én mondom, nem rossz! De mégis úgy vélem, kedves Mester, nem ártana egyszer már derűsebb dolgokkal is foglalkoznia, s szabadságotatnia kissé a titáni erőket. Temesse el ez egyszer tragikus gondolatait, a szomorúság amúgy is fölöttébb megerőltető! Mit szólna egy operához? Íme: A windsori víg nők. A szövegkönyv már kész is!” A levél fölbontatlanul érkezett vissza, Beethoven ugyanis 1827-ben meghalt.

Grabbe szövegkönyvével Berlioznál sincs szerencséje, ezért – miután kicsit beleszagolt a zeneelméletbe – 1837-ben maga zenésíti meg, Otto Nicolai álnéven.

Gottlieb Theodor Pilz 1836-ban érkezik pályája csúcspontjára. Ez az az esztendő, amelyben állhatatos küzdelmek árán nem csupán sikerül elhessenenie Delacroix-nak azt az ötletét, hogy – egy sor lepedőnyi festményen – különböző őserdőjeleneteket ábrázoljon, hanem még két levélre is futja erejéből. Mindkettőt Meyerbeerhez intézi, aki akkor ideig-óráig Berlinben tartózkodik. Az első inkább amolyan önelemzés. Szerzőjének makulátlan önkritikájáról tesz tanúságot: elemzi művészi-befogadói lekiismeretének fejlődését, s ezt tartja késleltető tehetsége okának és motorjának. A sorok között még egyszer, lágy noszogatással, megpróbálja lebeszélni a címzettet az unos-untalan operakomponálgatásról. (Ezeket a kísérleteit Meyerbeer, aki messze földön híres volt igazi nagylelkűségéről, soha nem vette zokon.)

A második levél fölöttébb tanulságos, és Gottlieb Theodor fáradhatatlan igyekezetét taglalja a megfélemezés területén. Íme, egy bekezdés: „Este Rossininál. A vacsora, mint mindig, pompás volt. Egyéb ínyencségek mellett marhasültet tálalt föl, amiről Alfred (de Musset-t érti) joggal mondhatta: már ez maga elegendő volna, hogy megalapozza Rossini halhatatlanságát. Én osztottam ezt az – önmagában nagyszerű – nézetet, és megpróbáltam Rossinit rábeszélni, hogy ezentúl csak a konyhaművészetnek szentelje az idejét. Még megfontolja, mondta.”

Pilz ismételt kísérleteit végül siker koronázza. A *Rossini-marhasült* (1836) legalább annyira hozzájárult a Mester hírnevének öregbítéséhez, mint a hat évvel később keletkezett *Stabat Mater*; tényleg, ez az utolsó műve a zene területén. Ezt követően – egészen 1868-ban bekövetkezett haláláig – egy árva hangjegyet nem írt le többé, nem nyúlt egyetlen hangszerhez sem, és szőröstül-bőröstül a szakácművészetnek élt, mely köszönhet is neki némi maradandót.

A következő levelet, 1841-ben, mosonőjének írta Pilz, ezért ez kevésbé tanulságos. Ebben arról panaszkodik, hogy elveszítette néhány selyem zsebkendőjét: a Cotta-féle kiadásba bizonyára csak a teljesség kedvéért került bele.

Ezekben az években bevásárlják az Académie des Beaux Arts döntőbizottságába; itt amellet tör lándzsát, hogy kockavetéssel kell döntenie a festmények elfogadásáról vagy elutasításáról, minthogy – mint mondja – a beküldött képek értéke fölöslegessé teszi a vitát, hogy melyiket állítsák ki, és melyiket utasítsák vissza. Javaslatának, természetesen, nem adnak helyt, ellenkezőleg: Pilz néhány olyan (annak idején jelentékeny) festő gyűlöletét vonja magára, akiket ma a feledés homálya borít, s akik – mintegy a síron túl – ezzel is igazolják Gottlieb Theodor javaslatának helyességét.

Egyébként kevés részletet ismerünk ezekben az években folytatott tevékenységéről. De föltételezhető, hogy fáradhatatlanul harcolt a kor művészi túlbujánzsága ellen, és nagyrészt neki köszönhető, hogy nem árasztotta el azt a korszakot a műalkotások sűrű tömkelege. Mindenesetre az, hogy Pilz nyakába varrjuk némely (esetleg jelentős) romantikus mester életpályájának rövidegét (és sok késő tizenkilencedik századi bírálójának ez a rögeszméje), teljesen záp elképzelés. Nekik szóljon az intelem: a ti korotok művészetének sem ártott volna egy Pilz formátumú megfélemező!

Az 1842-től 1850-ig terjedő időszakot itáliai, svájci és németországi utazásokkal töltötte; közben megismerte Schumannt és Mendelssohnt, s eredményesen magyarázta el nekik azt az elméletét, miszerint egy zeneszerzőnek nem szabadna négynél több szimfóniát komponálnia. Elméletét nem foglalta írásba, lényegét tehát nem ismerjük, sőt féltő, hogy ő maga sem gondolta komolyan. Mégis: ez a két romantikus mester megszfivlelte Pilz gondolatát. Mindkettőjük szimfonikus életműve négy műalkotásra szorítkozik, sőt Schumann e téren áldásosan hatott Brahmsra is.

Az 1849-es évre esik Gottlieb Theodor utolsó levele. Münchenben írta, s a címzett: George Sand. Ezt a levelet tekinthetjük Pilz alkotói mérlegének és summázatának, s talán ez az írás hat ránk ma a legelevezetlenebben, nem pusztán a benne kifejeződő alapelv miatt: „Több szót, kevesebb tettet!” – s ugyan melyik gondolkodó ember ne óhajtana, hogy fokozatosan érvényesüljön ez az alapelv? –, hanem főleg szerényen panaszos modora miatt, amellyel Pilz számot ad sikereiről és kudarcairól, miközben életét csekélyebb haté-

konyságúnak ítéli, hogysen legyőzhetné a kor hihetetlen alkotói megszállottságát. A sorok között érezni a csalódottságot, hogy nem maradnak utána tanítványok, akik a jövőben ápolnák szellemi hagyatékát. Levelét még ma is helyesléssel, sőt megilletődéssel olvassuk.

1852-ben visszatér Párizsba: itt különböző kiváló embereknél tett látogatásokkal tölti utolsó eszten-deit; szellemes érveivel le-letérfíti őket az alkotás útjáról. *Jour fixe*-eit csaknem legendás nimbusz övezi.

1856. szeptember 12-én, egyik esti társas rendezvényén éri a hirtelen halál. Utolsó napjai azzal teltek, hogy Racine tragédiáit egyfelvonásosokká kurtította, hogy – mint remélte – legalább pár évtizedre meg-mentse a költőt az ásító érdektelenségtől. Épp ebből a változathól idézi Phaedra nagymonológját. Hirtelen összecuklik. A hallgatóság éljenez. Azt hiszik, ez a mozzanat az előadás csúcspontja. Csak lassan-lassan ocsúdnak rá – mély megrendüléssel –, hogy a hatvanhét éves szerző elmúlásának váltak tanúivá. A késle-kedve betoppanó német orvos megállapítja: szélhűdés, elhanyagolt idült kölehimlő következményeként.

Gottlieb Theodor Pilznek rengeteg bírálója akadt: ezek nem győzik pocskondiázni őt, s a romantika szerves fejlődését akadályozó hatásáért hibáztatják. Semmi kétség (noha az általa elvetélésre kárhóztatott művek nemléte, természetesen, lehetetlenné teszi az ítéletformálást), némelyik jobblétre szenderült műal-kotás fönmaradhatott volna, akár a mi korunkig. És mégis: Pilz hatása a művészet minden területén jótékonynak, sőt megváltó erejűnek bizonyult. Mennyi mindentől kímélt meg minket ez a nagyszerű, ez a páratlan ember! Túl korán költözött el, és nem szabadulhatunk a gondolattól, hogy ma is égető szükség volna egy ilyen derék Pilzre.

Röviddel halála előtt kinyilvánított, határozott kívánságára Gottlieb Theodor Pilznek nem állítottak emlékműveket, hanem egész hagyatékát lelkesedésre hajló, ám vékony tehetségű fiatalembereknek juttat-ták, cserébe azért az ígéretért, hogy a jövőben tartózkodnak az alkotómunkától. Sajna, hagyatéka réges-rég kimerült, s ezzel kilobbant Gottlieb Theodor szelleme is.

És ez a magyarázata, hogy halála napján csak egy maréknyi művelt ember sereglett össze, egy szerény kis ünneplés erejéig, e nagyszerű ember sírjánál.

FORDÍTOTTA BÁTHORI CSABA

MIÉRT VÁLTOZTAM CSALOGÁNNYÁ?

Elvi okokból változtam át csalogánnyá. Mivel egy ilyen tett esetében sem az in-dítóok, sem maga az elhatározás nem tartozik a mindennapi dolgok körébe, úgy vélem, e metamorfózis tör-ténete megér egy elbeszélést.

Apám zoológus volt, és arra fordította életét, hogy többkötetes – tudományos körökben nagyhírű – művet írt a kétéltűekről, mivel úgy találta, hogy ennek a témának elégtelen s részben hibás az irodalma. Engem, talán igazságtalanul, ez a munka sosem érdekelt igazán, bár békákkal és szalamandrakkal tele volt a házunk, és életmódjuk, fejlődésük méltó lett volna arra, hogy tanulmányozzák őket.

Anyám, mielőtt férjhez ment volna, színésznő volt, és Ophelia szerepében érte el pályája csúcspontját a zwickauai tartományi színházban, mely csúcsponton aztán soha nem is emelkedett túl. Alkalmasint ennek a ténynek köszönhetem, hogy Laertes lett a nevem; nem cseng ugyan rosszul, de kissé idegenszerű. Mind-azonáltal hálás voltam anyámnak, hogy nem Poloniusnak vagy Guildensternnek nevezett el, noha ez most természetesen lényegtelen.

Mikor öt éves lettem, szüleim egy varázsdobozzal ajándékoztak meg. Hamarabb tanultam tehát – ha gyerekes, korlátozott szinten is – varázsolni, mint írni és olvasni. A dobozban található porokkal és szerke-zetekkel a színtelen vizet pirosra lehetett változtatni, majd újra színtelenné, vagy elfelezni egy fatojást, egyszerűen kifordítva a belsejét, mely folyamat során a fojás másik fele nyomtalanul eltűnt; az ember át-

húzhatott gyűrűn egy kendőt, és a kendő változtatgatta közben a színét, egyszóval, semmi nem volt a dobozban, ami – ahogy azt a legtöbb játékszer teszi – a valóságot tükrözte volna apróban; igen, ezeknek a fantáziászerszámoknak a készítői szemmel láthatóan arra törekedtek, hogy a nevelő szellemet teljes mértékben figyelmen kívül hagyják, és elnyomják a hasznos dolgok iránti ébredező gyermeki érzéket. Ez a tény döntő befolyást gyakorolt későbbi fejlődésemre, mivel az öröm, amit egy haszontalan tárgy másik haszontalan tárggyá való átváltoztatása jelentett, arra tanított, hogy a boldogságot a kívánságok nélküli megismerés útján keressem. Mindazonáltal átváltozásom előtt ezt a boldogságot nem sikerült megtalálnom.

Eleinte azonban becsvágyam nőttön nőtt. Nemsokára nem elégített már ki varázsdobozom, mivel időközben megtanultam olvasni, és elolvastam a doboz tetején a lealázó feliratot: „A kis varázsló”.

Emlékszem még a délutánra, melyen bementem apámhoz a dolgozószobájába, és megkértem, legyen szíves, engedélyezze, hogy bűvészcsoportot vegyek. Mélyen el volt merülve a kétéltűek világában, és elutasítóan nézett rám. Előadtam kérésemet; rögtön beleegyezett. Nem tudok szabadulni attól a benyomástól, hogy azt hitte, zongoraórákról van szó, amit az is megerősített, hogy pár hét múlva megkérdezte, játszom-e már Czerny-etűdöket. Igennel feleltem, mert biztos voltam, hogy állításomat úgysem kell majd igazolnom.

Bűvészcsoportot vettem hát egy művésztől, aki városunkban több varietésszínpadon is fellépett, és, ahogy szavaiból kivettem, egyébként is szép sikereket aratott Londonban és Párizsban; néhány év múlva pedig – már mint gimnazista – eljutottam odáig, hogy nyuszt tudtam elővarázsolni egy cilinderből. Örömmel emlékszem vissza első bemutatómra, melyet szüleim és rokonaink körében tartottam. Szüleim büszkék voltak ügyességemre, melyet úgyszólván tökélyre fejlesztettem, s amit a jövőben, házi muzsikálgatás helyett, bizonyára szívesen fogok gyakorolni leendő munkám mellett – melyről egyébként semmi határozott elképzelésük nem volt.

Ám nekem más terveim voltak.

Tülnöttem tanítómesteremen, és attól kezdve saját örömökre végeztem kísérletezéseimet. Emellett általános képzésemet sem hanyagoltam el; sokat olvastam, és baráti kapcsolatot tartottam fenn iskolatársaimmal, figyelemmel kísérve pályafutásukat. Egyikük például, aki gyermekkorában villanyvasutat kapott ajándékba, vasúti tisztviselőnek készült, egy másik társunk, aki ólomkatonákkal játszott, a katonatiszti hivatást választotta. Így irányították korai benyomások a későbbi fejleményeket, s ki-ki megtalálta a maga hivatását, illetve a hivatásuk találta meg őket. Én azonban más szempontok alapján kívántam berendezni az életem.

Itt jegyezném meg, hogy azon döntéseknél, melyeket az elkövetkező években hoztam, sose vezérelt az a szándék, hogy excentrikusnak vagy pláne eredetieskedőnek tűnjek mások szemében. Sokkal inkább hatott rám ama egyre erősödő felismerés, miszerint az ember nem tud magának olyan foglalkozást választani, a szó legpolgárabb értelmében, amely ne járna azzal, hogy valamiképpen embertársai ügyeibe kelljen ütnie az orrát. A hivatalnoki pályát emiatt különösen erkölcstelennek tartottam; de elvettem más, emberbarátabbnak számító foglalkozásokat is. Ilyen megvilágításban még az orvosok tevékenysége is kétesnek tűnt, hiszen egy-egy beavatkozással emberéleteket menthetnek meg, de semmi nem zárja ki, hogy a megmenett nem pont egy hétrőbás gazfickó, akinek a megboldogulását elnyomottak százai kívánnák tiszta szfvéből.

Ezzel a fölismeréssel egy időben eljutottam egy másikra is, nevezetesen, hogy a tényeket csakis a dolgok pillanatnyi állásából lehet kiolvasni, vagyis felesleges bármiféle végkövetkeztetésre vagy tapasztalategyűjtésre törekedni. Ennélfogva elhatároztam, hogy életemet tétlenül fogom eltölteni, továbbá nem fogok gondolkodni semmiről. Beszereztem két teknősbékát, lefeküdtem egy nyugágyra, és figyeltem fölöttem a madarakat és alattam a teknősbékákat. A varázslással fölhagytam, mert elértem benne a tökéletességet. Éreztem, hogy eljutottam arra a fokra, mikor képes lennék embereket állatokká változtatni. E képességeimet mindazonáltal nem gyakoroltam, mivel úgy éreztem, nincs jogom ily módon beavatkozni egy másik ember életébe.

Ez idő tájt fogalmazódott meg bennem először az a kívánság, hogy madár legyek. Eleinte nem is igazán akartam bevallani magamnak, hiszen tulajdonképpen vereséget jelentett: ezek szerint tehát még nem sikerült kívánságok nélkül örülnöm a madarak pusztá létezésének; érzéseimet megzavarta a vágyódás. De voltam olyan gyenge, és eljátszottam a megvalósítás gondolatával, sőt még büszke is voltam arra, hogy képes lennék beteljesíteni vágyamat, ha és amikor úgy hozza a kedvem; már csak ki kellett próbálnom művészetemet.

Alkalom hamar kínálkozott. Egy délután – a kertben feküdtem, teknősbékáimat figyelve – meglátogatott egy barátom, dr. Werhahn. Lapszerkesztő volt. (Gyermekkorában egyszer nyomtatógépet kapott

ajándékba.) Lefeküdt mellém a nyugágyra, és panaszkodni kezdett, először az olvasók elvetemültségéről, majd a mai zsurnalizmus korlátairól. Nem szóltam semmit, mert az emberek nem szeretik, ha panaszkodás közben félbeszakítják őket. Végre aztán befejezte, mondván: „Torkig vagyok”, majd amikor egyik teknőcöm előcammogott a nyugágy alól, hozzátette: „Bárcsak teknősbéka lehetnék”. Ezek voltak utolsó szavai, vettem ugyanis varázspálcámat, és átváltoztattam. Dr. Werhahn újságírói karrierje ezzel lezárult, de életét valószínűleg meghosszabbította ez az átváltozás, mert a teknősbékák nagyon sokáig élnek. Én pedig a sikernek örültem. Ráadásul most már három teknőcöm volt. (Mindenféle gyanút elkerülendő, szeretném hangsúlyozni, hogy a másik két állatot már úgy vettem.)

Saját átváltoztatásom előtt még egyszer éltem művészetemmel. Erre az esetre nem minden nyugtalanság nélkül gondolok vissza, nem vagyok ugyanis egészen biztos abban, jogosan cselekedtem-e.

Egy júniusi délután – aznap vidékre utaztam – egy vendéglő kertjében üldögéltem a hársfák alatt, és almalevet ittam. Élveztem az egyedüllétet. Ám hamarosan öt fiatal lány tódult kis csapatként a kertbe, és megszállták a mellettem álló asztalt. A lányok üdék és csinosak voltak, engem azonban bosszantott, hogy megzavartak, és még bosszúsabb lettem, mikor dalolni kezdtek, egyikük pedig mandolinon kísérté őket. Először azt énekelték: „Hí, ó, hogy hí a város”, aztán pedig:

*Ha én madárka lennék,
ha két szárnyon szállhatnék,
hozzád szállnék.*

Világéletemben elég ostobának tartottam ezt a dalt, kiváltképp, mivel a szárnyak egyébként is hozzá szoktak tartozni egy madárhoz. Most azonban az énekben világosan kifejezett kívánság arra ösztönzött, hogy véget vessék a muzsikának, s az énekelgető leányokat verébajrává változtassam. Asztalukhoz léptem, és meglendítettem varázspálcámat, ami egy pillanatig olyan benyomást tehetett, mintha vezényelni akarnám e kvintettet, de nem sokáig, mert aztán öt veréb rebhent föl, és szállt harsány csiviteléssel tova. Csupán öt, félig üres söröspohár, néhány megkezdett vajjas kenyér és a lehullott mandolin – egy csendélet, mely kissé fölka-vart – tanúskodott arról, hogy pár perccel ezelőtt még vidám, fiatal élet zajlott itt.

E pusztítást látván enyhe megbánás fogott el, mert arra gondoltam, hogy annak a dalnak az éneklése talán mégsem fejezi ki közvetlenül és egyértelműen a madárrá változás utáni vágyat, továbbá hogy a kifejezés: „ha én madárka lennék” sem jelenti feltétlenül éppen ezt a kívánságot; bár a dal tendenciája azért természetesen erre utal (már amennyire egy ilyen dalnál tendenciáról lehet beszélni). Olyan érzésem volt, hogy hirtelen felindulásból cselekedtem, pillanatnyi – egyébiránt persze jogos – rosszkedvemben. Ezt magamhoz méltatlannak éreztem, s úgy döntöttem, hogy saját átváltozásommal sem késlekedem már sokáig. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem tettem következményei, vagy netán az igazságszolgáltatástól érzett félelem volt az, ami rábírt, hogy végre más alakot öltsek. (Hiszen egy esetleges letartóztatásnál mily könnyű lett volna palotapincsi-vé vagy bármi hasonlónak változtatnom a rendőröket!) Sokkal inkább az a bizonyosság hajtott, hogy technikai okokból sosem fogok eljutni ahhoz a zavartalan nyugalomhoz, melyre a dolgok tiszta, vágyaktól meg nem zavart élvezéséhez szükségem lenne. Valahol mindig ugatna egy kutya, sírna egy gyerek, vagy dalolna egy leány.

Nem véletlenül esett választásom a csalogány-alakra. Madár akartam lenni, mert nagyon csábított a gondolat, hogy egyik fa csúcsáról a másikra szállhatok. Az is fontos volt, hogy tudjak énekelni, mert szerettem a zenét. Mérlegeltem természetesen azt a gondolatot is, hogy ezután én leszek az, aki betolakszik a másik életébe és zavarja az álmát. Most azonban, hogy magam nem vagyok ember többé, távol került tőlem az emberi gondolkodásmód és az emberi szempontok. Az én etikám csalogányetika.

Az elmúlt év szeptemberében bementem hálószobámba, kitértam az ablakot, átváltoztattam magam, és elszálltam. Nem bántam meg.

Most május van, alkonyodik. Nemsokára sötét lesz, és én énekelni, vagy ahogy az emberek nevezik, csattogni kezdek.

FORDÍTOTTA HÁMORI ÁGNES

A novellák a szerzőnek a Suhrkamp Verlagnál megjelent *Lieblose Legenden* című kötetéből valók.

Tábor Ádám

BYTHOS

apámat vetted el te égi
ki engem földre kényszerítesz
szavam és kínom őt idézi
miatta könyörgök segíts
lábra állni magasba nézni
hogy amit átadott megint
legyen erőm tovább kísérni
játszani hallgatni te ints
apám helyett töltsél be égi –

magad helyét töltsd be te földi
pályád körét tágítsd tovább
beletörödni nem törödni
ki helyett miért és hová
az ő hangját visszaverődni
örökké hallom te soká
amit felfogsz kísérd a többi
nem a te dolgod sem okát
keresned mért az égi s földi –

TEXT

Szabad tér, telihold, sötét víz, szakadék.
 Szakadék, szirének, Loreley, szép haját.
 Szép haját, fésüli, kötözz meg, hadd halljam.
 Hadd halljam, hadd lássam, emlékszem, felejtsem.

Emlékszem, felejtsem, veszíts el, ne vesszem.
 Ne vesszem, veszíts el, hajózzak, hazáig.
 Hazáig, hajózzak, szövedék, fölfejtsem.
 Fölfejtsem, szövedék, asszonyom, ott várjon.

Asszonyom, szövedék, ott várjon, sok kérő.
 Ott várjon, sok kérő, szövedék, szétfusson.
 Szövedék, szétfusson, sok kérő, köss újra.
 Sok kérő, szétfusson, köss újra, szerelmem.

Szerelmem, köss újra, szétfusson, szakadék.
 Köss újra, szerelmem, sok kérő, sötét víz.
 Sok kérő, szerelmem, telihold, szétfusson.
 Szétfusson, köss újra, szabad tér, szerelmem.

LEGEIN

új vers helyett
 dalom fölött
 a lélekegész helyén
 kutatás?

harminc évnyi régi
 idegen dallamfoszlány
 sok fájó testrész
 magamba magam beásva

a veszteség
 a fájdalom
 az öröm

fájdalomnyereség
 elvesztett öröm
 a kezdet fellobbanása

az öröm
 frissen feküdni este ősi vágyba

öregség helyett örökség

fényt gyűjteni egy pontba folytatásba

Gergely Ágnes Absztrakt tehén

A FALAK HÜLT HELYE

A tehénnel déli tizenkettő tájt találkoztam másodszor. A csont-bőr nem jó kifejezés; elvékonyodott addigra, mint a füstcsík. És nézett rám, nézett, onnét, a magasból, egyenesen, lefelé; senki sem tud úgy nézni, mint a gyerek meg az állat. Elfordítottam a fejemet.

– *Courage* – suttogta a tehén. – Bátorság.

Nem szeretem, ha a fülemben suttognak. Mondja hangosan, ha valamit akar.

Már a belvárosi magasháztól is irtóztam. Egymásra fülledt benne üveg, pozdorja, műanyag, alumínium. Benyitok az egyforma szobákba, mesterséges mondatok csapnak ki az ajtón.

Az ezüsthajú lektornő, aki mellett megtelepszem, végre a lényegre mondja. Előtte az íróasztalon regényfordításom; nagy nevű angol író, tűvillogású humor, ádázul pontos stílus. Ahol a lektornő ceruzája járkal, épp urbánusok és népiek kerülgetik egymást. Angol urbánusok, angol népiek; még 1938-ban. Egy londoni lap külpolitikai rovatvezetője takarmányrépáról próbál társalogni.

– Megbocsáss – mondja a lektornő –, miféle szavakat adsz te ennek az úrnak a szájába? Pálinkás jó reggelt, hogy ityeg a fityeg, oltvány, dugvány – mit akar ez?

– Imponálni – mondom védekezve.

– Ezzel? Ilyen szavak, a te szádból – ne is haragudj, ez nem hiteles.

– Miért nem? – húzódok egyre beljebb. – Nekünk kertünk volt. Falusi házunk. A dédapámnak harminckét hold földje. Jóság. Kiskoromban még megvolt a tehénünk.

– Neked ahhoz a tehénhez semmi közöd – mondja kedvesen a lektornő.

– De hát – mondom elveszetten – egyszer tanítottak engem fejni is. És nekem erős emlékem a falu.

A ház. A kert. A tehén.

– Ágnes – mondja a lektornő, és mosolyog.

Nézzük egymást.

– Az a tehén – mondja halkán a lektornő – absztrakt tehén.

Tizenkettőt kongatnak.

Jól van, gondolom lenn, a Vörösmarty téren, a költő összefirkált szobortalpa előtt, akkor hát nézzünk utána. Nézzük meg ezt a tehenet közelebről. Bődüljön ide a ház elől, ahol magára hagyták, szimatoljon az összeszáradt legelőkön, csapja szét a farkával az újra támadó legyeket, torpanjon meg a kutaknál s az országúton, döfjön ide a szarvával, ha van neki – nem emlékszem, mert nem figyeltem meg.

Most semmi másra nem figyelek, csak erre a tehénre.

Hogyan lesz belőle óhatatlanul absztrakció.

Hová tűnt mögüle az otthonom.

Miért nem tehénfejéssel foglalkoztam mostanáig; helyette mit csináltam.

Mit vállaltam magamra a külvilág zavarórepülése közepett; mit nem vállaltam el.

Milyennek láttam kútávról a nagyvilágot.

Kik próbáltak letaszítani; kik fölemelni.

Ha zuhantam, miben adatott megfogódznom.

S ha semmi közöm hozzá, miért fáj.

Absztrakcióba nem lehet belehalni.

New Orleansban kunyhószerű sírkamrába temetik el a halottakat.

Falak közt éltem le az életem nagy részét; falak hült helyén a legjavát.

Az a három férfi, akinek a múltját is szerettem, értette ezt is: a tartós kőomlást. Zoltán leventeként jött vissza Passauból a háború utáni pusztára; Elechi mint katonatiszt börtönbe került a semmivé váló biafrai arcvonalon; George-ot – hadd szólítsam így, máig sincs biztonságban – lakóhelyén 1952-ben halálra ítélték, aztán életfogytiglani, később tízévi szigorított fegyházra, végül „jó magaviseletért” hat és fél év után kiengedték, közben összetörték a műtermét.

Még nem szerettem szabad embert.

A családom minduntalan elvesztette a szabadságát, s nehezen nyerte vissza a biztonságos házfalakat. Születésemkor már csak legenda volt a harminckét holdas kondorosi birtok – zsíros feketeföld –, anyai nagyanyám három bátyja állítólag elmulatta. Mosolyognom kell rajta, három vidéki fiatalember kártyázik, húzatja a cigánnyal, régi magyar filmjelenet. Megéri? Az ifjak egyike különben földműves lett, később „gatyás Dani bácsi”-nak csúfolták, s valamikor a háború után belépett a termelőszövetkezetbe. Nagyanyám csöndes, vad elszántsággal küszködött, hogy talpra állítsa a szűkebb családot, s ez mindannyiszor sikerült neki. Rekedtes, mezo fekvésű, mindig halk és mindig határozott hangjára máig emlékszem; máig hiányzik. Nem volt előtte becsülete csak a munkának; a léhűtőket elkergette. Egyik unokaöccse a szülei halála után levelet írt nagyanyámnak: „Most, hogy egyedül maradtam, Riza néni köteles engem eltartani...” Nagyanyám azonnal válaszolt: „Jól van, fiam, vállalom a kötelességem. Pénzt azt nem, de küldök neked egy kötelet, akaszt föl magad...”

A munkának ez a sötét tisztelete úgy belealvadt a családba, mint a vér. Anyai nagyapám suszter volt, szakmáját úgy tanulta ki, ahogy a múlt század végén kellett: két évig csak pesztrálta a mester gyerekeit, a harmadik évben, maga is tizenöt évesen, megkapta a segédlevelet. Jó mesterember volt, mondják róla. A fényképei tanúsága szerint rendkívüli szépségű férfi már meglelt fejjel vette el nagyanyámat; a suszterműhelyben pálinkát is mért a hajnali háromkor bezörgető aratóknak, míg a család el nem unta a nyugtalan éjszakákat. Első világháborús frontképe maradt utána, és az a napfényszínű ház, amelyben anyám bátyja, anyám s aztán én is megszülettem, Endrődön, az úgynevezett Szarvasvégben, az Andrássy út 28-ban. Az utcát azóta átkeresztelték, a házat átépítették, a falakat fájdalmasan átfestették; maga a falu is város, és Gyomaendrődnek hívják.

De én tudom, amit nosztalgia nélkül tudnom kell: a ház egykori fekete fakerítése mögött kert volt, sárga keramitköves úttal, rózsafákkal, a kerekes kút mellett vörös szilvafa, a kerítés tövében szamóca, sóska, csalán; távolabb, a liget felé egyholdnyi konyhakert, istálló, az istállóban tehén, egészen a háborúig; még távolabb, a piactéren s a század elején káposztáshordó, arra állt föl nagyapám az első világháború végeztével, s éltette gróf Károlyi Mihályt, és földosztást követelt, míg nagyanyám a magasból le nem ráncigálta – „gyere haza, Fábián, már megint ittál” –, s még távolabb, Erdélyben, a család reménykedve figyelt, Nagyváradon, Szalárdon, Marosvásárhelyen, Kolozsvárt, szépséges ismeretlenek, nagyapám testvérei, kisöccsei, kishúgai, csak fényképen láttam őket, a második világháborúban gyilkosságnak estek áldozatul, talán a román Vaszárdá ölte meg őket, talán a bevonuló magyarok, remélem, nem a magyarok; de az első világháború után még ők is reménykedtek, nagyapám testvérei és sógorai, ott Erdélyben, és nagyanyám és nagyapám is, itthon, nem sokáig, mert a falu szélén álló, napfényszínű házat a Kommün végnapjaiban először a bőrkabátosok rabolták ki, „Kun Béláék”, ahogy a család emlékezett, másodszor a fehérterroristák, „Héjjasék”, harmadszor a románok, egy román tiszt állítólag el akarta hajtani a tehenet is – akkor még az udvarban volt az istálló –, de nagyanyám sodrófával elkergette.

Courage!

Ez volt a tehén első szereplése.

Nagyanyám mindhárom rablás után újra nyitotta a műhelyben berendezett üzletet; „tekintetes asszony – írták a nagykereskedők –, tudjuk, az ön neve mit jelent, önnek bármikor hitelezünk...” Nagyapám akkor már betegeskedett, gyomorfekélyét a híres pesti sebész, Hütl Hümér operálta, a műtetre mindenük ráment; hazafelé rázós vonat és rázós szekér vitte nagyapámat, elvérzett, 1922 volt már, anyám tizenkét éves, a bátyja, Laci bátyám – Endrődön a Lajost Lacinak becézik – tizenkilenc, beálltak dolgozni, nagyanyám rutinja, sziszifuszi reflexei átszíjzták az életünket, az övékét s később az enyémet is.

A régi, napfényszínű festék átüt a házfalon. Én tudom ezt, mert a festékréteg olyan, mint a háború: az egyik eléri a másikat.

1943 telén vérmérgezésben meghalt nagyanyám; azt mondják, az Isten akarta, hogy ne érje meg a háború utolsó esztendejét. Aranyinjekciót kapott a lábába, s Weiss doktor elfelejtett szólni neki, ne húzzon aznap fekete harisnyát – nagyanyám feketében járt korai özvegysége óta –, a seb hamarosan elmergesedett. „Már a gyerekeimért se” – mondta nagyanyám a kórházi ágyon, és még valamit akart mondani, de csak mozgott az ajka. „Tudom, mit akartál mondani, anyám – zokogott Laci bátyám a halálos ágynál –, anyám, ebben a családban mindenkinek egyformán fog jutni mindenből!” Mert jogot is tőle tanultunk, nagyanyámtól: egyformán kezet csókolommal köszöntünk jegyzőnének és kubikosnak, s láttuk, milyen az észrevétlen ajándékozás; ötven évvel később olvastam egy hajdani summáslány szavait – „*Boldog újesztendőt adjon a Jóisten, örömet és áldást mindnyájunknak itten... evvel a verssel elmentem én mindenüve... kaptam öt vagy hat narancsot, énnekem az olyan boldogság vót...*” – és név szerint megemlíti a házunkat; és egyszer azzal jöttem haza az iskolából, hogy a gazdag gyerekek uzsonnáját el kell osztani a szegény gyerekek közt, „kommunista beszéd – mondta mosolyogva nagyanyám, és a térdéhez húzott. – Sose vedd el a másét.”

Elvesztettük vele a talajt a lábunk alól. A föld emlékét. A házat, a kertet. Szüleimmel kezdettől a Dunántúlon, Zalában éltem; csak nyaranta, karácsonykor és húsvétkor jártunk Endrődre, mégis ez volt a „hazamegyünk”, az elfészkelődés. Apámnak és nekem a Dunántúl a kalandot jelentette; apai családom a nyugati határvidék városaiban, falvaiban lakott, egyedül nagyapám nősült az Alföldre, de apám nem találta a helyét Battonyán, egy barátjával, Parragi Györggyel Győrbe szegődött újságíró gyakornoknak, míg apám húga, Elza néném Pestre ment szakmát tanulni.

Ha Endrőd fészek volt, Battonya ekhószekér. Apai nagyszüleim városról városra költöztek, a csomagokból kikandikáltak nagyapám foszladozó szélű könyvei. Nagyapám hűségesen írt mindenünnen, s a sárgás levelezőlapokat névvel jegyezte: „szerető nagyszüleid, Irma, Zsiga”. Nyaranként őket is látogattuk, a kertben mák nőtt, s valamelyik udvarukban élt egy parittyaként kivágódó, sziszegő gúnár. A házban mint ha mindig alkonyodott vagy hajnalodott volna. Feladat volt itt élni. Nagynéném Pesten albérletben lakott; apám Győrött éjszakánként összetolt két szerkesztőségi bőrfotelt, Parragi György a másik kettőt, úgy aludtak.

A legenda szerint apám egy bálon látta meg anyámat. Lehet, hogy nem így volt, nekem mégis így tetszik a legjobban: egymásba forog a parketten a szépség és a nyugtalanság, a biztonság és a kaland. Valami mondhatatlan izgalommal éltem ennek a házasságnak az árnyékában, tudtam, hogy apámnak anyám, anyámnak pedig nagyanyám a legfontosabb, ők hárman egymásnak az erkölcsi törvény, csak aztán jövök én, bemondásaimmal, színjeles bizonyítványommal, elálló fülemmel. Lédi kutyám – hatalmas farkaskutya – örködött, amíg aludtam. Boldog gyerekkorom volt.

A zalaegerszegi villában, amit béreltünk – meg nem vettük, mert a rádió rémületes híreket mondott Németországról –, lila akác futott a tornác üvegtetején, a diófa ebédlőbútoron manóforma minták ugráltak, s az asztal alatt, a *Pesti Napló* díszalbumából öt éves koromban Goethét olvastam: „Rád gondolok, ha napfényt fűrészt a tengerár...” Egyszerre kaptam a betűvel a rímet, a zenét, a vágyat és a távolságot, s azt, hogy a világban ilyen különös szavak vannak: „tengerár”, „holdsugár”, „partra döng”. Maga a „Zalaegerszeg” szó is különleges volt, előkelőnek éreztem, mint később azt, hogy „Washington D. C.”

Apu a *Zalai Hírlap*ot szerkesztette, vasárnap délelőttönként pedig futballbíró volt a MOVE ZSE – a Magyar Országos Véderő Egylet Zalai Sportegyesülete – valamelyik meccsén. Néha szabadjegyével mi ketten, Apu meg én, vonatra ültünk, szótlánul néztük a szokatlan dombvidéket. Ha Pestre ment, Apu a parlamentből tudósított; ilyenkor szüleim este sokáig fennmaradtak, és halkán beszéltek: „Peyer Karcsi... Rassy... Drozdy... Az ellenzék... Trianon...” Semmit sem értettem.

„Malária, trachoma és fertőzött ivóvíz pusztítja Zala megye népét” – írta a *Virradat* című nyilaspárti lap 1940. augusztus 26-i száma. A lap Zalaegerszegre kiküldött tudósítója természetesen megnevezte a malária, a trachoma és a vízszennyezés kórokozóit, és felelősségre vonta a város két napilapját, a *Zalai Magyar Életet* – ez volt a *Zalai Hírlap* új neve – és a *Zalamegyei Újságot*. „Az előbbi – írta a tudósító – immár negyedszer változtatta meg a címét, de még ezzel sem tudja múltjának foltjait eltüntetni... Ez a lap a nyilasok rágalmozásában a körüti ó-liberálisokat is megszégyenítő módon jár elől... Ez az állapot éveken át tartott a főispán tudtával.”

A másik lapnak, a *Zalamegyei Újságnak* – folytatta a tudósító – „külsőleg a Zrinyi Rt. a tulajdonosa,

valójában pedig Pehm József prelátnak, Zalaegerszeg apátplébánosa, aki a nemzetiszocializmus esküdt ellensége. Pehm József a Habsburgok törhetetlen híve, aki Ottó születésnapja alkalmából személyesen szokott hálaadó misét mondani. Irányítása mellett azután a *Zalamegyei Újság* egy úton halad a nyilasok elleni hadjáratban a főispán lapjával.”

A tudósító végül elmondja, hogy a Szent István király tiszteletére kitűzött zászlót egy korábbi nemzeti ünnepen letépték a zalaegerszegi nemzetiszocialista székházról, s kifejezi reményét, hogy „talán nem tépik le megint...”

Letépték-e, nem tudom. Mi akkor már nem voltunk Egerszegen. Szüleim belefáradtak, hogy a főispán csak egy hónapról a másikra hosszabbíthatja meg Apu munkavállalási engedélyét.

A Hírlap nevét azért kellett – ha jól emlékszem, kétszer – megváltoztatni, mert Pehm József apátplébános a katolikus egyházon esett sérelmek miatt sajtópert indított „a főispán lapja” ellen; mindkét esetben megnyerte a pert. A nyilaspárti lap persze egybesöpörte az apáturat, a trónörökös, a főispánt, a lapszerkesztőt s jó néhány, rútságokkal illetett magyar állampolgárt. Évtizedekkel később, 1973. szeptember végén Pehm József apátúr – Mindszenty hercegprímás – meg én véletlenül egyszerre érkeztünk az Egyesült Államokba, Washington D. C.-be. S nekem ott, a Kongresszusi Könyvtárban nemcsak a zalaegerszegi sajtóperrek jutottak eszembe, és nemcsak a hercegprímás 1956-os rádiószózata, de az is, hogy volt egy pillanat az életünkben, amikor egyszerre undorodtunk a rútságoktól, s hogy rútságot az ember nem fejt ki és nem ismét meg, mert abból lesz a malária, a trachoma és a fertőzött ivóvíz.

A kollégák segíteni próbáltak egy darabig. Parragi György az úgynevezett „lapkorlátozó rendelet” egyik enyhébb időszakában levelet írt Apunak: „Kedves öreg Komám!... arról van szó, hogy a *Sopronvármegyét* kiterjesztjük Pápára is... a riporteri teendőkre keresünk egy embert... Sajnos azonban ami az anyagiakat illeti...” Talán ezért nem lett semmi az egészből. „Különben hogy éltek Zalaországban?... baráti szeretettel ölel Parragi Gyurka.” Évszám nincs; „Zalaországból” 1940 első felében jöttünk el. Drozdy Győző felajánlotta a *Magyar Gazda* című kisgazdapárti lap tudósítói állását; ez sem ment tovább egy évnél. Többen álnéves újságrást ajánlottak; Apu nem tudott álnéven dolgozni. Az *Esti Kurír* cégbélyegzős levélpapírján 1941. március 17-i keltezéssel a főszerkesztő ezt írta: „Kedves Barátom! Vonatkozással legutóbbi szóbeli megbeszélésünkre, értesítelek, hogy amit ígértem Neked, nevezetesen, régimeváltás esetén pártfogásom alá veszek. Úgy gondolom, hogy nincs messze az az idő, amikor mint titkár működhetsz majd mellettem a helyzetnek megfelelő dotáció mellett. Hogy szavahihetőségemet ne vonhasd kétségbe, íme írásban is megerősítem azt, amiről Veled már olyan régen tárgyalok. Addig kitartás, dolgozz, amit tudsz. A politikai rész – erre is elég érettnek tartalak – a fentiek természetes folyamánya lesz. Baráti köszöntéssel hívd: Rassay Károly, ny. államtitkár, képviselő.” Apu kitartott, „dolgozott, amit tudott”: kitanulta a sofőr szakmát.

Budapesti albérletünk a Népszínház utca elején volt, idegen bútor, rézgombos ágyak, poloska; a lépcsőházban egy öreg férfi megkergetett, rémületemben lezuhantam a lépcsőn.

Egyetlen napig volt Apu taxisofer, a Kék Taxinál vagy a Szürke Taxinál, nem emlékszem. Az első borralaló után kilépett a cégtől. Ezután újságokkal ügynökölt, útjairól megszegyenülten jött haza; később Drozdy Győző fivére, Drozdy Gyula vette fel a garázsába garázmesternek, aztán kocsimosónak. Addigra már kétszobás, önálló lakásban laktunk, a Visegrádi utca végén, ott, ahol a házak közé beékelődött egy-egy üres telek vagy ócskavastelep. Két szoba bútort felhoztunk Zalaországból: a kombinált hálószobát és a diófa ebédlőt. És felhoztuk a könyveinket. Nyaranta, karácsonykor és húsvétkor most is hazamentünk Endrődre; a napfényszínű házban együtt volt, aki élt, nagyanyám halála után Laci bátyám élt ott a feleségével és a kislányával, Judittal. Apu után Laci bátyám is megkapta a behívóját.

Az udvaron vagy a konyhában folytatásos játékot játszottunk, kettőt. Az egyik egy földalatti ország részletesen kidolgozott történelme volt, a másik a majdani férjhezmenetelünk utáni életprogram. Ábrándokat játszottunk; ebben a második játékban engem Fenyvessy Magdolnának hívtak, Juditot Ligethy Katalinnak, nevünkben az úri középosztály álom-helyesírása; foglalkozásom: színész, a Judit: író; a férjem lapszerkesztő, a Judit férje textilgyáros; Kolozsváron éltünk, Granadába mentünk nászútra.

Jóval a háború után szereztem tudomást anyai nagyapám rokonairól, akiket Kolozsvárott meggyilkol-

tak (talán a vasgárdisták), s a negyvenet is elhaladtam, amikor értesültem a legendáról, amely szerint apai nagyapám családja egykor Granadából indult Európa belseje felé. Mindezt nem is álmodtuk akkor.

Tizenháromszor kellett Apunak bevonulnia; Laci bátyámnak, azt hiszem, csak egyszer. Apu végigmenetelte a visszacsatolt országrészeket, amelyekről annyi cikket írt; a Felvidék visszatérte után emlékérmeket kapott mint tüzergyalogos; a Délvidéken megsebesült a lábán; 1942-ben a század előtt járt mint szállásmester. „Szállásmester.” Gondoltam, én is az leszek. Tizenharmadik bevonulása előtt Apu a házukkal szemben lévő ócskavastelepen dolgozott; gömbvasakat cipelt, munkájával meg voltak elégedve: „bármikor visszajöhet”, mondták neki. Sohasem panaszkodott, hogy sérve van. A gyalogmenetből lapokat küldött, úgy írta őket alá, ahogy a szüleitől tanulta: „szerető apád, Gyuri”. Büntetőszázadba került; állítólag Parragi György összeírta azokat az újságírókat, akiket a háború után a Magyar Nemzetnél kívánt foglalkoztatni, Apu is köztük volt; a Gestapo 1944. március 19-én megtalálta ezt az úgynevezett „feketelistát”. Lehet, hogy Visegrádi utcai lakásunkon is a németek jártak (azt remélem, a németek); mi már nem laktunk ott, a lakást kirabolták, s beletéptek a *Pesti Napló* díszalbumába, épp a Goethe-versnél: „Téged hallak, ha tom-pán zúg a hullám és partra döng; a ligetben ha néma csend borúl rám, téged köszönt.”

Apu betöltötte a harminchetedik évét. A gyalogmenettel kivitték az országból. Éhen halt.

Laci bátyám is. Ő még a magyar határon belül, Kőszegen, és negyvenegy volt.

Apai nagyszüleim és Elza néném az ausztriai Franzensdorfból, Judit unokatestvérem az édesanyjával az ausztriai Eihofból került elő.

Mi ketten, Anyu meg én a német megszállás alatt Pesten voltunk. Anyut egyik szökése alkalmával sem lötték le; én az utolsó gyalogmenetben sem fagytam meg. Amikor az oroszok kiverték a németeket, hazamentünk Endrődre. A családban soha többé senki sem beszélt arról, hol járt a háború alatt, és mi történt vele.

Otthon voltunk, a házban.

Semmi értelme annak, hogy „napfényszín”.

Azért Judittal tovább játszottunk. Nem Fenyvessy Magdolnát és Ligethy Katalint, nem. De a másikat igen, a földalatti országot.

A pesti lakást bombatalálat érte, és nem engedett vissza bennünket a tulajdonos; a kombinált hálószobát elvitte egy nyilas házmester, a diófa ebédlőbútort manómintáival elvitte egy ávós őrnagy. Három mesekönyvem maradt meg, s az összetépett *Pesti Napló*-díszalbum.

Szegedre költöztünk, hatalmas, látványos tömeglakásba, eladtuk az endrődi házat a kerttel; az egyhol-das konyhakertet és a tehenet már a háború alatt el kellett adni. A pénzt, amelyről nem tudtam, hogy fele az én örökségem, valaki befektette valami üzletbe, minden elúszott, Anyura csak egy kétségbeesett levél maradt: „...és hogy ebben a rohadt üzletben még bent vagyok, nagy részben éppen a Te pénz az oka, mert azt Neked hiánytalanul meg kell kapnod, még ha a tíz körmömmel kaparom is össze, vagy az utolsó párnám rámegegy, akkor is.”

Sohasem kaptunk semmit.

Huszonegy évig nem volt lakásunk. A fiatalságom valósággal körém kövesedett, mintha mindennap hánytam volna. Pestre jövet gyermekotthonban laktam, aztán odaköltöztem Anyu albérletébe, a főbérletet Fellnernek hívták, előbb a fürdőszoba, később a konyha, végül a szenespince használatát tiltotta meg. Lavórt, petróleumfűzőt, fát, szenet a szobánkban tartottunk; Anyu rendkívüli szépségét a nagyapától, szívósságát a nagymamától örökölte, az SS-őrizzetből negyvenfokos lázzal megszökött, de följelenteni, tiltakozni, kikövetelni, ami jár – erre nem volt képes. Elveszette éltünk, egyik napról a másikra, lekváros kenyéren, vasárnap zöldséglevesen, ha tellett, német briketten, de hát az egész ország koplalt és fagyoskodott; esténként elnéztem, ahogy Anyu az ágyon ül – törött rugójú szelnonon aludt, én meg a földön, egy farostlemezen –, és könnyesre neveti magát, hogy egy szál világoskék hálóingjén már nincs mit varrni, úgy szét van menve, annyi rajta a szakadás, „mint rostán a lik”.

Hét évig laktunk ebben a szobában. A forradalom alatt Fellner az ügyvédje útján fölmondott és megfenyegetett, szerencsére kaptunk egy homályos társbérleti szobát a környéken. Erről hamarosan kiderült, hogy tulajdonosa van, s mert a forradalom után részben visszaállt a magántulajdon, minket perbe fogtak, két év után a pert elvesztettük, s egy sötét és nyirkos szükséglakásba költöztünk, alattunk éjszakánként részeg vándorközsörűs verte a feleségét. Néhány hónapig a férjemmel laktam, elegáns budai lakásban, aztán visszaköltöztem a szükséglakásba, akkor már sírtam éjszakánként. Sírtam azon a napon is, a stúdióba

menet, amikor főosztályvezetőm véletlenül mögöttem szállt be a liftbe. „Hát maga miért sír?” „Mert soha, érti, soha nem lesz lakásom.” „Lakása? Mért nem szólt hamarabb? A sógorom az Országos Takarékpénztár vezérigazgatója.”

Így költöztünk a jelenlegi otthonunkba, 1966 szilveszterén, s fizettünk, amennyit bírtunk, a volt férjemmel közös lakás árának rám eső részéből, meg a lekváros kenyéren elspórolt évekből, ebből a hányadékból – nem számít, az ablak kertre néz, világos van, annyira világos, hogy belefájdul a szemünk, évekig kapkodunk a villanykapcsoló után, mintha villany égne, és elkerüljük a városrészeket, ahol laktunk, őrizetben vagy anélkül, és újra és újra megérintjük a falakat, a falakat!

„Kellene vennünk egy parasztházat”, mondta Anyu a '70-es évek közepén, mikorra az adósságunkat már kifizettük, és megint vágyakoztunk néha.

Aztán mégsem vettünk semmi ilyesmit.

1986-ban, amikor engem a vonaton kiraboltak, láttam, hogy helyes volt a tartózkodásunk. A tulajdon minket nem becsül. Legyen meg a falak mindennapi biztonsága; azon túl csak a várakozásnak van értelme. A rablás után Anyu szótlanul lehúzta a gyűrűjét, és nekem adta. Nagyon beteg volt már. Nem ezek között a falak között búcsúztunk el. Hiába próbálom, nem tudok erről írni.

A naplójának borítója alatt egy újságból kivágott fotót találtam. Öreg juhász ül a legelő szélén, szétnyíló térdel, nagy csöndben, és mellette ül a kuttyája. És azt mondják nekem, és nekem mondják, hogy semmi közöm hozzá!

Zsidók vagyunk.

Nekünk úgyis csak absztrakt tehenünk lehet. Absztrakt kuttyánk, absztrakt juhászunk, absztrakt falaink.

Absztrakcióba nem lehet belehalni.

1992-ben, a szigligeti Alkotóházban, egy este, amikor a szégyenre, a háborúra, a kabátra fölvarrt Dávid-csillagra terelődött a szó, két eltérő múltú, fiatalabb kolléga, Széchenyi Ágnes és Békés Pál azt mondta nekem: a Dávid-csillag nem szégyen.

Nem. Persze hogy nem. A Dávid-csillag nem. Az nem. A megjelöltség igen. Csillag, kereszt vagy négylevelű lóhere, mindegy. Az a szégyen, ha az embert megjelölik, mint egy szarvasmarhát.

Courage! Mint egy szarvasmarhát.

Ahogy kimondtam, tudtam, hogy ez volt a tehen harmadszori és végleges inkarnációja, hogy immár se nem földszagú, se nem füstszagú, csak történelmileg kód értékű, és hogy éppen ezért nincs a világon olyan fal, amely ettől az absztrakciótól egy másodpercre meg tudna védeni.

Iain Crichton Smith

ŐSZ

A barna formaruhás diák egy almát rágicsál.
Fogunk megérzi a légvonaton, hogy hűvösödik.

Hordóforma szalmabálák hevernek a tarlón,
s a kerítés oszlopán egy ráérős egerészölyv üldögél.

Ideje leltározni, reggelente belenézni a fürdőszobai tükörbe,
míg a gomolygó gőz koszorút fon a fejünk fölött.

Ideje emlékezni azokra, akiket elárultunk,
akik arra várnak, hogy megírják történelmünket.

A traktor nyergében ülő srác popzenére figyel:
a dombvidék fejen áll a nyugodt tengerszemekben.

Újból elmegy ablakod előtt a lány, akit két fekete kutyája
vonszol izgatottan a falu felé.

Akarod-e látni a lelkész fekete kabátját a templom ajtajában?
A nagytiszteletű úr végzett a prédikálással, most társalog.

Edd csak az epreDET, és nézd a berkenyefát,
mely nyugalmával ódon balladákat idéz.

Álnokságom, képmutatásom, mikor szabadulok meg tőletek,
hogy ne ejthessen foltot rajtam a rozsdálló levél

örökösen susogó intrikája. Múlik a nap,
képeivel átgázol retinánkon,

s a borostás piás már nyújtja is a kezét.
A munkanélküli azt kérdezi, nem kék az ereszt kipucóni?

A Könyvek Éjszakáján Wilkie Collinst olvasunk,
s a viktoriánus ősök érzélgősségét idézzük gondolatban.

IAIN CRICHTON SMITH költő, regényíró és novellista 1928-ban született Glasgow-ban. Angol és gael nyelven ír, eddig mintegy 25 verseskötete jelent meg. Ez a verse elnyerte a Forward kiadó „1994 legjobb brit költeménye” díját.

A kórházban fekvő, idős hölgy nem ismer ránk.
Az öregember azt követeli, hogy horgászni vigyék.

A nővérek talpig fehérben teszik a dolgukat, virrasztanak,
a váza tele az ős virágaival.

Volna-e kedved Velencébe vagy Firenzébe utazni,
s képeket akasztgatni a falra egy szürke hétköznapon?

Fagyosan fénylő csillagok. A bagoly és az egér.
A tanszéki oktató egy antológiába merül.

Valaki papírokat éget a letarolt mezőn.
Árva szikrákat lebegtet a sötétség sodra.

A szobrokon teljes súlyával ott ül a múlt.
Mennyi mindenkit elfelejtettem, hogy megmászhasam a magam hegyét,

hogy végül magam is sima márványtömb legyek.
Milyen hebehurgya fiatalság, micsoda hajszás férfikor,

öregkorom meg sólyom, épp csak repülni nem tud.
Annyi mindent tehettem volna, amit nem tettem,

és annyi mindenre bírt rá az önzés.
Gyémánt szikrázik az öreg kezén.

Hallom, hogy lassan virágba borul a vizen a fagy.
Nyikorgó cipőm jégmezőn csikorog.

Egy öreg tanár ücsörög az Öregek Otthonában,
és szorgosan irkál a noteszába,

míg négyszögű árnyékok zárják körül.
A hajadonsorban maradt vezetőnő fehér, mint a hó.

Jól húzd össze magadon a kabátod,
szorosra húzd az öved és hiú vágyaidat.

Pórázon tartsd őket, mintha a kutyádat sétáltatnád
egy csak tervrajzon létező lakónegyedben, este.

Ez az év megkoronázása, az emlékek ideje,
utak, sikerek, bukások emléktárgyaié.

A kártyák még egyszer kiterítve az asztal lapján,
királyok, dámák, vigyori képű dzsókerék,

és soha nem volt gyémántjaid is, meg az elégikus pengék,
és a naplementeként égő szívek.

Bocsássatok meg nekünk, tölgyek és narancsszín bükkösök,
különös teherrel vagyunk mi viselősek,

egyszerre vagyunk a kezdet és a vég.
Keserédes ősz, emlékezz bűneinkre,

de ne ítélj fölöttünk. Vezess a tiszta tél után
a termékeny tavaszba,

hol majd szabadon ömlik a víz, akár a könnyeink,
és szikrát hány sfrásunk és nevetésünk,

mikor kezünk egy új oldalra lapoz,
s kaparászik, mint odújukban a mókusok.

Az ősz szükségszerű, mint a tavasz,
vagy mint a nyár arany sisakjai.

Itt az idő föltúrni a padlást valami zarándok-köpenye színű,
megbarnult, antik holmi után.

Itt az ideje a mélabú luxusának,
a ragyogó napnyugtának, melyet nem érdemeltünk meg,

a biztos, bár elégtelen ellátásnak.
Mondd csak, Hugh, te vagy az megint?

Emlékszem rád az iskolából és a gyárból.
Hány kocsit szereltünk össze,

hogy más vegye meg őket, a rejtett följárókon
simán föl-alá sikló Rolls Royce-okat.

Takarítsassék el mindez. Jöjjön a tél.
Rontassék le a haldoklók ábrázata,

járjunk új, levegős folyosón.
Oldozz föl minket, Nemo. Lépjén elő a vad

fölségesen, kecsesen. Vetítsd ránk,
teremtő babaház, fényességedet.

Felejts, felejts, hadd kezdjünk újra mindent,
címezd boldogságos borítékainkat

a nagyobb világnak, a friss és elnyűtt idegeneknek,
akik majd csodás köveikről mesélnek nekünk.

FORDÍTOTTA ORBÁN OTTÓ

G. István László

ÜZENET

Lesz egy árnyékom, hosszabb lesz, mint a többi.
Bárhol temetnek el, ott fognak eltemetni.
Fogják majd az ujjam minden kilincsen.
Az leszek, aki belépne, de nincsen.

FÚSZÁLAK

Fagyni fogunk, ahogy megtanultuk.
Lebeszelnék az ülésről. Merev
tartásban, kemény könyökkel
feküdni kell.
Lebeszelnék a késről. A hideg
térd is fegyver.

Fagyni fogunk, ahogy megtanultuk.
Nem lesz áldozat, csak gyilkolás.
Alig vérzik, aki tudja,
melyik kézzel mit fogott meg.

Fűszálakat csapnak így
ismeretlen földhöz.
Abból nőnek pedig.

Csak a szaga már
maga a felejtés.

ANGYALOK

Állnak, mint az angyalok.
Kezükbé semmi se fér be,
mégis megvágják maguk.
Kezüik beletört az égbe.

Körbejár a kötszer, mindenki szakít,
közös sebet kötnek, mindig frissel.
Vastagabb a géz, vastagabb a gyász,
mindegyik a másikra vigyáz.

Állnak, mint az angyalok,
fehér a szájuk, körbeér.
Körbeéneklük maguk,
fehér a gyász, fehér.

Körbejárt a kötszer, sűrűn kötötték.
Mindenki szakított, hangra hang.
A nap már a fejük fölött ég.
Haláluk átvérzett harang.

ALTATÁS

Övé lesz az a nap.
Nem jut párnára fej.
Szellőztetés lesz, végtelen
huzat. Dermedt ágyneműk.
Tiszta hely.

A fehér vászonra nem süt a nap.
Nem lesz ott senki más.
Minden ablak frissen mosott.
Ilyen a megálmodott,
gyári csillogás.

Valaki mégis arra járna,
nem lépne, csak kalapálna.
Altatódalt kalapálna.
Mondaná, hogy ez jut mára,
alváshoz nem kell semmi párna.
Valaki széllel kalapálna.

Párniczky Mihály

(AZ UTASÍTÓ MEGSZÓLAL)

ne foglalkoztasson ha meg nem hallasz
vagy ha meghallasz ne hogy rosszul értesz
félreigazol ha erővel vallatsz
ellenem immár csacsiság se vértetz

érezed a borsót bár tucatnyi matrac
alatt tudod csak ott van s kérded mért ez
a törvény hogy míg napközben falat raksz
árokba vackolsz s gaztépésnyi bért lelsz

ha más lépsz azt léped amit akartam
nem létezik amihez képest eltérsz
csak ellenem való küzdelmed add fel

megközelítesz kontinensnyi partban
teljes köröm eléred hogyha nem kérsz
üdvöd vagyok történeted mutat fel

(CÉL-OK ÉS DORGÁLÁS)

nem ismersz még hisz a történetet
tapasztalnod béklyóz feltétlen okság
csinált titok mit szégyellsz ez botorság
mert szabaddá csak szolgálat tehet

alázat önkényével – képleted:
teszem s nem: kell lesz; még elég okosság
hogy tévelygőbe önmaga fokost vág
s a jó beválik s hogy nem vélheted

lényeged rossznak: figyelmezteted
magad ha fájlalsz eltéréseket
a céltől – érte hogy nem: ellenében

teszel; rám mutogatsz ha bünteted
visszaeső magad szenvedve tétlen –
árnyad dúskál ott ártó elemében

(EUFÓRIA, SZAKADÉK ÉS FOGÓDZÓ)

ez is tanulság: előreszaladtál
 torpanva kerülnéd a szakadékot
 lennél másutt (a varázsige: hipp-hopp)
 maradsz értetlenebb a megírtaknál

sebhedne ujjad ha tovább csikarnál
 bíznaál egészségedre haladékot
 épp rám s időzül félre csacska titkod
 szokás szerint – mi érne rosszabb annál

sorolj növényt bibircses articsókát
 boroszlánt kunkort európaiat vagy
 városnevet Párizs London New York

fokföldi ibolyát édes csicsókát
 ismerni-jó székfűt magyar hunyort
 akard és hipp-hopp jaj de jó hogy itt vagy

(ÖRÖMKONTROLL)

elértnél jobb öröm álmodban képzelet
 s szándék hullámain mint köztes cél kísért
 eszköznek mondanám magasb eszményekért
 ha elszántat mutatsz s értett jel jár veled

legjobb szakács a vágy de többlet nem terem
 ha elbocsát az ágy s nem áraszt el malaszt
 a kényszerű sikert hogy ne pusztán fogyaszsd
 mert nem teremt erőd lesz úrré érzélem

s kétség pokla gyötör legalább értenéd
 okát-fokát gyönyör végső hiányaképp
 de hát nem érted – én (ügyetlen itt a szó)

csak annyit mondhatok: tapasztalnod való
 hogy szalmapelletté zúz fals emóció
 megvolt mit odahagysz – mit adsz marad tiéd

(SORSANALÍZIS)

megvagyok megvagy ó mióta vártuk
közlekedésünk eme ritka oldott
lehetőségét lám szót szóba toldok
még stilizállak is vagy mi a mándruc

fölöslegessé silányul bevált trucc
értelmén túlszárnyalva érzed Jungot
ötödik szintű animád a húgod
s véled hogy mindenekre együtt tártunk

egymásba tárulás által kaput
ácsit mit szólna ehhez nagyanyud
ne becsülj túl az igazi gubancok

most sanszlanak: hibádzó érdem
tolja ki hunytod – messzi éden
vakítana ma még – takard el arcod

(A MEGFELELÉS)

valami vicc történik kéremszépen
rossz vicc s ha az embervadászat játék
játék ez is – lelappadt-labdaképpen
nem pattogok taposson meg huszonkét

elszámolhatlan házasev mit önként
s nyuszi-tudatlan éltem – ez a vétkem
és szégyenem hogy nem tehettem másként
egyébként szép volt szánni-bánni éppen

nincs rajta mit: jó sem kevés esett –
rossz nem vagyok hát nem vélelmezek
paradox áldozatot ellenemre

több életem volt ne élesszetek
egyre se vissza – érme-él leszek
fej-írás: fitty holmi igenre-nemre

A konstrukció hatalma

HALÁSZ LÁSZLÓ

1.

(...) az Élet sokkal inkább utánozza a Művészetet, mint a Művészet az Életet (...) az Élet a Művészetnek legjobb, sőt egyetlen tanítványa (...) Az irodalom mindig megelőzi az Életet. Nem másolja, hanem formálja az Életet. A XIX. század, amint tudjuk, jórészt Balzac találmánya. A mi Rubempré Lucienjeink, Rastignacjaink, De Marsays-ink a Comédie Humaine színpadán léptek fel először.

(...) a Természetet, csakúgy mint az Élet, szintén a Művészetet utánozza (...) Honnan erednek azok a csodálatos, barba kódok, amelyek végighúzódnak az utcáinkon, elfátyolozzák gázlámpáinkat, és óriási árnyékká növesztik a házakat, ha nem az impresszionista festőktől? (...) a Természet a mi alkotásunk.¹

Oscar Wilde a maga idején meghökkentő, ha ugyan nem megbotránkozató sziporkáit egy évszázad közelesen esztétikai-pszichológiai közhelyekké koptatta. Wilde bizonyára nem örült volna, hogy paradoxonjait egyszer majd egy olyan ijesztő nevű tan, mint a szociális konstrukcionizmus iskolapéldáiként használjuk. A konstrukcionisták szerint a tudás társas kölcsönhatás, kommunikáció eredménye. Az emberek ismeretüket arról, ahogy a „dolgok vannak”, egyzetetett megértésből, kölcsönösen megosztott jelentésből alkotják meg. Nemcsak a résztvevők közvetlen helyzete és személyes tapasztalata, hanem az ezeket beágyazó történelmi és kulturális szövegek környezet alapján.

Amikor először lépünk a Nagy Kanyon peremére, már a képes hetilapokban és moziban látott széles horizontú tájképfényképészet kialakította, mit és hogyan fogadunk be. A világot azokon a kulturális műtermékeken keresztül tanuljuk meg látni, amelyek megőrzik a társadalom sztereotípiáit a környezetről.² „Minden kultúra és minden kommunikáció arra az összjéretra épül, amely a várakozás és a megfigyelés között folyik” – fogalmazza meg nálunk is jól ismert könyve meghatározó tételét Gombrich.³

Míthogy a vizsgálendő jelenségeket (a művészetet, a történelmet, vagy bármilyen képet, szöveget) a konstrukció alapján hasonló műveletei hozzák létre, az értelmezés (hermeneutikai) elvei is alapján megegyeznek, legyen szó fikcióról vagy nem fikcióról. Ez a megkülönböztetés viszonylagosságára figyelmeztet – összhangban a műfajok elmosódásával. Filozófiai elemzések műkritikákra emlékeztetnek, tudományos fejtegetések irodalmi egyperecsékként jelennek meg, történetek egyenletekkel és táblázatokkal vannak tele, dokumentumok vallomásokként hatnak, elméleti munkák útikalauzok alakját öltik, meto-

dológiai polémiák személyes visszaemlékezések formájában hangzanak el. Mindez a társadalmi gondolkodás átalakulásának jele.⁴

Valójában azonban a múltnak itt is mély a kútja. Zeusz, az istenek és az emberek atyjának egyik felesége Mnemoszüné, az emlékezet istennője volt. Nászünnepeükön az istenek azt mondták, hogy dicsőítőkre van szükségük. Ezért az isteni pár kilenc szerelmes éjszakát töltött el, és ezeket kilenc lány világra jötte követte. A múzsák csodaszép énekhangukkal feledtették a fájdalmakat és gondokat. Tevékenységük csak később „szakosodott”, emígy: tragédia – Melpomené, vígjáték – Thaleia, zene – Euterpe, tánc – Terpsikhoré, szerelmi költészet – Erató, himnikus költészet – Polühümnia, eposz – Kalliópé. E hét – mai szemmel (is) művészi – tevékenységen kívül, külön múzsá jutott a történetírásnak – Kleió és a tudománynak, főleg a csillagászatnak – Urania.⁵ A mitológia tehát az emlékezet azonos nemű gyermekeinek tartja az elbeszélő irodalmat és a történetírást, de hasonló (fokú) rokonoknak tekinti a nem narratív irodalmat, a táncot, a zenét, és a (természet)tudományt is.

A homéroszi eposzokban foglaltak a görögök (történetíróikkal egyetemben) jobbra valóságos eseményeknek vélték. Úgy tekintettek rá, mint hiteles beszámolóra. „A »historia« szó a görög *historein* kifejezésből származik, ami annyit jelent mint »látni« vagy »megismerni«. A régiek közül ugyanis csak olyanok írták a történelmi munkákat, akik maguk is részt vettek az eseményekben, és amiről írtak, azt maguk is látták. Jobban felfogjuk ugyanis saját szemünkkel a történeteket, mintha csak hallomásból értesülünk róluk.” Ennek ellenére nem magától értetődő, amit hozzátettek: „Mert amit látott az ember, azt hozzáköltés nélkül adja elő.”⁶

Az antik történetírás kiemelkedő képviselői, mint Herodotosz vagy Tacitus munkái eloquentiájukban, irodalmi eszközeikben közel álltak az elbeszélő irodalomhoz. Ismét Wilde-ot idézzük: „Az ókori történetírók elragadó regényeket adtak elő tények formájában.”⁷ De nemcsak az ókoriak. Hogy jókorát ugorjunk az időben, Michelet és Burckhardt is.

A 19. században a történelem, művészet, természettudomány és filozófia között szoros a kapcsolat és eleven az átjárás. Michelet, Burckhardt és Tocqueville csak a tárgyuk miatt nevezhetők történészeknek, ami módszereiket illeti,

tudósok, művészek vagy filozófusok is. De más irányból ugyanez áll olyan regényírókra mint Stendhal vagy Balzac.⁹

Manapság is vannak megfelelések a történettudomány és a modern fikció felfogása között, de ezek eltérnek a korábbiaktól: a realizmus elutasítása, a szubjektum vagy a hős mint integrált vagy integráló egység összeomlása, az elbeszélés alapvető logikájának vagy szintaxisának és a velük járó kényszerűségeknek, alkalmaknak az éles tudatosítása. A különböző történelmi tényezők (politikai cselekvések, intézmények, gazdaság, éghajlat, népesség, régiók, városok, nyelv, irodalom, filozófia) között a viszonyok problematikusak, mivel az idő nem teremt folytonosságot közöttük. Inkább sokformájúak, mint egyformák. A diszkontinuitás a történelem menetében éppúgy kitapintható, mint a fikcióban.⁹

Találkozunk olyan nézettel, amely a történész nézőpontjának, konstruáló tevékenységének jelentősége miatt a történelmi kutatást bizonyos mértékben „önmagá kutatásának, introspekciónak” nevezi.¹⁰ A végeredmény nem a múlt egységes vagy totális ismerete, hanem egy könyv, egy szöveg. A történelem egysége a nagy történészek által frott könyvekben van. Fényévnyi messzeségbe távolodunk Ranke¹¹ felfogásától a „tisztán történelmi tényekről”. És a tényeket „énje kioltásával” figyelő történelemtől, aki képes feltárni a „múltat, ahogy az valóban volt”.

Az ember történetelbeszélő állat. Gyermekeként, felnőttként, ébren és álomban, egyedül és társaságban narratívumokat mondunk. Segítségükkel tanuljuk meg elrendezni és újrendezni tapasztalatainkat. Innen nézve lényegtelen, hogy a történet menyiben kitalált. „Nincs fikció vagy nem fikció (...) csak narratívum létezik. Nekünk, regényíróknak a hamis dokumentumokat érvényesebbé, valóságosabbá, igazibbá kell alakítanunk, mint amilyenek a politikusok vagy újságírók vagy pszichológusok »igazi« dokumentumai. A regényírók határozottan tudják, hogy a világot, amelyben élünk, még meg kell formálni, és a valóság bármilyen konstrukcióhoz elvezethet, amelyet ráillesztenek.”¹²

Doctorow szavai összhangban vannak több irodalomteoretikus véleményével. „Nincs mimézis, csak poézis. Nincs regisztrálás. Csak konstruálás.” „Szürfikció az egyetlen fikció, ami ma valamit jelent (...), mert a valóság fiktív természetét világítja meg.”¹³ Ha a tétel végletessége nyilvánvaló is, fel kell ismernünk, hogy bár a nem fikció/fikció jegyeinek viszonylagosságát történelmileg eltérően fogjuk fel, de a „családi hasonlóság” (Wittgenstein) közöttük mindig jelentős.

Megkértünk mintegy fél-száz 17 éves „elit” gimnazistát és 22 éves képzőművészeti főiskolást, mérlegelje és körvonalazza mindazokat a lehetséges szempontokat (ismérveket, jellegzetességeket), amelyeket figyelembe vesz, amikor egy szövegről eldönti, hogy a TÖRTÉNELEM kategóriájába tartozik, azaz TÖRTÉNELMI MŰ. A válaszok három irányba mutattak. Minden második személy az objektivitást emeli ki. A történetírás hiteles, pontos leírás, a tényadatok racionális elemzése, mentes az irodalomban helyénvaló személyességtől. A történetírás fő ismérté minden negyedik személy abban látja, hogy történelmi korról, eseményről, személyről szól.

A megkérdezettek tekintélyes kisebbsége – több mint tizede – azonban számol azzal, hogy a történetírás szubjektivitással van átitatva; a fiktív elemeket nem nélkülözi.

A történetíró bármennyire próbálja az igazságot leírni, érzelmei, hite, politikai állásfoglalása befolyása alól nem mentes, és az objektív, minden oldalú tájékoztatásra nincs módja. Így jutunk arra a következtetésre, hogy fikciót is tartalmaz (22 éves férfi, képzőművészeti főiskolai hallgató).

Egy további gimnazista csoportnak a Rákosi-korszakról, ill. névadójáról adunk át négy szöveget. Kettő irodalmi, kettő történelmi mű része, mindegyik viszonylag kerek egész, hozzávetőleg 450-450 szóból állt. Nevezetesen: Esterházy Péter Kis magyar pornográfia című regényének az a része, amelyik álanekdotákkal, parodisztikus módon mutatja be Rákosit; Konrád György A cinkos című regényéből vett részletben a bennfentes elbeszélő Rákosival való egyik találkozása alapján ismerjük meg a pártvezért; továbbá Pünkösti Árpád Rákosi a hatalomért és Szerencsés Károly Magyarország története a II. világháború után című műveiből Rákosi viselkedését, személyét és fellépése körülményeit megvilágító részek szerepeltek.

Az irodalmat, ill. a történelmet képviselő szövegek maguk is eltérnek. Esterházyé a hagyományos és a modern elbeszélésmódot megidézve megkérdőjelező posztmodern, Konrádé pedig az elbeszélést az elemző értekező prózával elegyítő modern irodalom egy-egy variánsa. Pünkösti munkája az oknyomozó publicistáé, Szerencsésé pedig az alapvető történelmi tudnivalókat összefoglaló ismeretterjesztőé.

A személyeket megkértük, hogy a számukra ismeretlen (az ábécé betűivel jelölt) négy szöveget, amely négy könyvből való, olvassák el gondosan, akár többször is. Ezután mérlegelték, hogy miben hasonlítanak egymásra és térnek el egymástól. A lényeges jegyeket a szövegek által leírt társadalmi rendszer sajátosságaiban, ill. a hatalom nyomasztó súlyában és következményeiben lelték meg. Alig néhány személy volt, aki rámutatott, hogy irodalmi vagy történelmi munka részletét olvasta. A nagy többség hallgatólagosan mintegy azt sugallta: „végül is nem mindegy?”

A válaszok után közöltük, hogy (melyik) két szöveg regényből és kettő történelmi műből való. Megkérdeztük, hogy ezek alapján miben látják a hasonlóságot irodalom és történetírás (megértése, hatása) között.

A regényekből vett szövegek sokkal személyesebbek, sokkal emberközelibbek. Ezeket az ember jobb kedvvel olvassa, még ha tudja is, hogy nem feltétlenül a történelmi igazságot olvassa (fiú, 18 éves gimnazista).

Egyik tárgyilagosa, a másik szubjektív. Egyik az értelemre, a racionális gondolkodásra hat. A másik az érzelmeire. Az egyiknek nincs megrázó hatása, a másik erőteljesen hat az emberre érzelmileg (lány, 17 éves gimnazista).

Előjönnek tehát ismét a sémá legismertebb jegyei, amelyekkel az irodalom és a történelemírás közé éles határvonalakat húznak. Ha azonban a jegyek kijelentésének szaporaságához mérjük az egyes szövegek elhatárolását, a különbség jelentékeny. Úgy látszik, amikor magukra a szövegekre kell támaszkodni, de tárgy, terjedelelem és külalak nem igazít el, a megkérdezettek színvonalán álló olvasónak nem lényeges, vagy nem evidens, vajon a szöveg irodalmi vagy történelmi.

Hogy ez nem kizárólag és adott esetben alapjában nem a befogadó korlátaival, hanem az irodalmi és a történelmi

szöveg – feldolgozásukat meghatározó – jegyeivel függ össze, az átlagtól eltérő két válasz világítja meg.

Tanulmányyszerű regények és regényszerű tanulmányok. Az irodalom és a történetírás között csak az a különbség, hogy az objektív és szubjektív milyen mértékben vannak jelen. Amikor ezt a mondatot leírtam, rájöttem, hogy ez sem olyan egyszerű. Objektív lehet egy lélektani fejtegetés, s szubjektív lehet egy helyzetkép is. Objektivitásunkat, ill. szubjektivitásunkat csak az dönti el, hogy a kiindulópont mennyire felel meg a valóságnak. Ez azonban természeténél fogva szubjektív, így a továbbiakban csak az lehet mérvadó, hogy logikusan épül fel a tanulmány (17 éves fiú).

Nem lehet különbséget tenni a négy szöveg között, mert mind a négy ugyanazt a mechanizmust ábrázolja a különböző szinteken (...) Az irodalom nyilván jobban érezteti a valóságot, mivel nem száraz tényeket közöl (...) az átélés lehetősége nagyobb lesz, bár jelen esetben ez sem teljesen igaz. Hiszen mindannyian tudjuk, mit kell értenünk az száraz tények mögött, a leírt gondolatok mögött. Ha ez a négy szöveg egy számomra ismeretlen témát ír le hasonló módon (irodalom – történetírás), akkor nyilván az irodalom hatása sokkal nagyobb rám, mint a pontról pontra megírt történelmi eseményeké (...) Ez a négy szövegrész azonban hasonló jelentést hordozott, mert egy sajátos esetet mutatott be. Itt mindenki tudja, mit kell a tények mögött éreznünk, és mit kell ismernünk az érzelmeink tükrében (18 éves lány).

Mindkét fejtegetés felülbírálja a szokásos ismérvek szokásos alkalmazását. Egyikük „elméletileg” fordul szembe azzal, hogy a kétféle szöveget, ill. hatását merev ellentétpárokkal le lehet írni. Másikuk ugyan tartózkodik a teoretizálástól, viszont azzal számol, hogyha a szöveg gyorsan eléri az olvasó érzelmileg átszőtt emlékezeti hálózatát, a tudományos-történelmi-publicisztikai szöveg feldolgozása hasonlóképpen irodalmi lesz, mint az irodalmi szövegé. Az önmagával is vitatkozó gimnazista szerint ez csak akkor fordul elő, ha a tárgy – ismerősége és életfontossága – erre indít. Magunk nem lennénk ilyen kategorikusak – éppen arra tekintettel, amit a másik gimnazista válaszolt. Ő kétségbe vonja, hogy az objektivitás-szubjektivitás magától értetődő, és hallgatólagosan ugyanezt teszi a fiktiiv – nem fiktiiv párral is.

White kiterjeszti Frye elgondolását arról, hogy az irodalmi fikció archetipikus történetformákra, „pregenerikus cselekményszövevényes struktúrákra” vezethető vissza. Nevezetesen: regényes történetre, tragédiára, komédiára és szatírára. Ezek a világ plauzibilis ábrázolásának módját kínálják, és „magyarazó hatásuk” van. Mielőtt a történetés „a történelmi mező adataihoz” közeledne, már előre megformálja a mezőt („prefigurálja”). Nem elkülöníthetően attól a nyelvi aktustól, amellyel „a mezőt értelmezésre alkalmasá teszi”. Voltaképpen az aktus annyiban poétikai, amennyiben „prekognitív és prekritikai a történetész tudatának háttartásában.”¹⁴

Ez a frappánsan megfogalmazott tétel önmagában korántsem forradalmi; találkozik több történetész korábbi felismerésével. Travelyan például így írt: „A történelem felhívásának a mélyén a képzelet áll (...) A történelem részletes tanulmányozása segít átélni, hogy a múlt olyan valóságos volt, mint a jelen (...) Az igazság a történelmi vizsgálat kritériuma; de a hajtóerő poétikai.”¹⁵

White azonban ennél tovább megy, és amit mások „csak” hajtóerőnek és hatóerőnek tartottak, ő szemléleti mintának, megismerési keretnek is látja. Egy elmélet, amely adott nyelvi-poétikai módban formálja meg keretét, eleve kudarcra van ítéelve minden olyan közönség előtt,

amelynek tagjai a prefiguráció eltérő módjának vannak elkötelezve.

Természetesen sohasem korlátlan a történetész prekognitív tevékenysége. Nem hozhat például olyan konstrukciót létre, amelyben Napóleon megnyeri a waterlooi csatát – mondhatjuk Hampson nyomán.¹⁶ De ez nem cáfolja meg White-nak azt a tételét, hogy „tisztán formális szempontból a történelmi narratívum nemcsak a szóban forgó esemény reprodukciója, hanem szimbólumok komplexuma is, amelyek irányítanak bennünket, hogy az események szerkezetének ikonját irodalmi hagyományunkban felleljük.”¹⁷

(Mellesleg, az irodalmi hagyományban gyökerező narratív konstrukció mintái hatották át Freud tudományos életművét, legszembetűnőbben esetleírásait – amelyek szerinte is úgy olvashatók, ahogy az elbeszélések –, és pályázáró Mózes-könyvét, amelynek először Mózes az ember, történelmi regény címet kívánta adni. Freud helyzete pszichológus felfedezőként fikció és nem fikció között rendkívüli volt.)¹⁸

2.

A fikcionalizálás – paradox módon – elválaszthatatlan a nyelvi rendszer történetiségétől. Ami pedig a jelek önkényes természetével függ össze. Saussure óta kézenfekvő, hogy a nyelv történelmi, mert önkényes. Nem egyszerűen a létező világot tükrözi, a létező tárgyakat előzőleg már létező fogalmakkal rendezi el. A jelent, bármi legyen is az valójában, mint múltat ismeri fel.

Így lett például a mítosz rendező ereje folytán a hawaii-aknál Cook kapitány hagyomány, mielőtt tény lett volna. A polinéz népek az idegent és a rettenetet az idegen szimbolikus halálával és helyi istenként újraszületésével szelídítik magukhoz. A történelem ezt a kozmikus drámát játssza újra. Hawaii népeinek volt egy mítosza Lono istenről, és amikor Cook kapitány megjelent, ez a mítosz vált az értelmezés keretévé. Cook a szigetekre a nagy istenek, a régi királyok és jó dolgok legendás forrásából, a horizonton túli láthatatlan égi birodalomból szállt alá. Cookot Lonóval azonosították. Ez ugyan nem akadályozta meg őket, hogy később megöljék, de nem sokkal utóbb elfoglalta helyét, mint a hawaii uralkodó főnökök isteni elődje.¹⁹

Mondhatnánk Wilde-dal: a mítoszt utánozta az élet. De a mese arról a kockázatról – nevezhetjük akár szabadságnak – is szól, hogy a tényleges történet sohasem alkalmazkodik minden részletében a mítoszhoz, a fikcióhoz. A gyakorlat során a jelek másféle meghatározói, előre nem látható hatások is mozgásba jönnek.

Ismét ugorjunk nagyot az időben, hogy a lehetséges, de rettentő volta miatt lehetetlennek tűnő, mégis megvalósult világok konstruálásának még bonyolultabb változatát szemre vegyük. A műfajok korábban érintett elmosódását most nem elsősorban közvetlenül a szövegben, hanem olvasatában fogjuk megtapasztalni. A per, A kastély világa rejtélyes és képtelen. Mind az események, mind a szereplők teljesen irreálisak. Minden fiktiiv, merő képzeleti termék. Ugyanakkor Kafka extrém kitalált szövegei közismerten nem függetleníthetők tényleges élettörténetétől, személyiségétől és a Habsburg monarchia bürokratikus világától. A karkai fiktiiv világ és a nem fikció között azonban hajlamosak vagyunk egy még különösebb kapcsolatot előtérbe állítani. Mintha az író mítikus előképét formálta

volna annak a világnak, amelyet halála után a totalitárius társadalmak valóra váltottak.

E sötét világ meghatározó változatának fiktív (re)konstrukciója a *Sötétség délben*. Kapcsolata a nem fiktív világgal nyilvánvaló. Lehetetlen nem asszociálni Sztálin való világára, és nem gondolni arra, hogy ez utóbbi volt a koestleri fikció modellje. Így az egyik világot a másikhoz mérjük. A karkai világból átmegyünk a koestleribe és onnan vissza, ill. a koncepciók perék (történelmi narratívumokból megismert) világból közlekedünk mindkettőhöz.

Történelem és fantázia „a narratív spektrum két pólusa”.²⁰ A legvilágosabban a Gestalt-pszichológia érzékeltette, hogy az emberi elme a polaritást a megértés alapvető eszközeként használja. A kettős alakzatok (például az egyik nézőpontból kacsa, a másikkól nyúl) jelzik, hogyan alkalmazunk két lehetséges és egymástól elütő értelmezést. Mindkét lehetőséggel élni tudunk, de adott pillanatban csak az egyik érvényes. A másikat szemléletünk háttérébe szorítjuk, és ezen emelkedik ki értelmezési keretként a figyelmünk középpontjába került alak.

A fikcióban a Rubasov nevű egykori népbiztos jelenik meg előttünk, de nézőpontot váltva, olyan faktuális alakok megtestesítőjének látjuk, mint amilyen Buharin vagy Zinovjev volt. És hogy nem önkényesen tesszük (a kettős ábrán láthatunk kacsa, láthatunk nyulat, de nem zsiráfot),²¹ azt Koestler erősíti meg. „Amikor a könyvet írni kezdtem, fogalmam sem volt a cselekményről és csak egy karakter élt bennem. Ő a régi bolsevik gárda egy tagja, gondolkodásmódját Buharinról mintáztam, személyisége és fizikai megjelenése Trockij és Radek szintézise.”²²

Rubasov korábbi sztálinista énje a mostani rubasovi énnel küzd. De a sztálinista én nem csapott át hirtelen anti-sztálinista énbé. Értelmezésünket átszövi Szent Pálnak a Bibliából – ebből a fikcióval párosuló grandiózus nem fikcióból – megismert alakja.²³ Ugyanakkor megképzik előttünk egy klinikai pszichológiai non-fiction: a hasított agyú beteg, aki az egyik kezével agresszíven ellöki azt a személyt, akit a másikkal szeretettel át akar ölelni. Kóros elemek nélkül, időben némileg elnyújtva, hasonlót tesz Rubasov vallatójával, a második kihallgatás alkalmával. Először durván elkergeti, majd odaadó figyelemmel meghallgatja. Nem Rubasov áll szemben a vallatóval, hanem az egyik Rubasov egy (vagy két) másikkal. Maga is érzi, hogy akár szerepet cserélhetne vallatójával, aki joggal mondja neki, hogy „én ugyanúgy gondolkodom és érvelek, mint te, s te félsz a fejedben visszhangzó szavaimtól”.

Rubasov maga ítéli halálra magát. Mindazonáltal, a végső szolgálat sem hozza meg a belső békét. A harmadik kihallgatás során úgy tekintett vissza az utóbbi évek Rubasovjára, mint aki „csak árnya régi önmagának”. A nyilvános tárgyaláson pedig önmegtagadó helytállásával „már árnyékát is elvesztette”.

A fikciót áthatja a természeti népek árnyéktudatáról szóló nem fikció, és kivált Jung tanítása.²⁴ Ha van valami, ami archetipikus, az árnyék az. És belép a képbe egy másik fiktív alak, Peter Schlemihl, aki árnyékától megválvá érzi, hogy „elszakadt az élettől”.

Ö

néletrajzában Koestler hangsúlyozta, hogy „a vallomásos Rubasov-féle elmélete (...) csak bizonyos típusú öreg bolsevikokra alkalmazható, akiket a Párthoz való abszolút hűség jellemez”.²⁵ E tétel

sokkoló bizonyossága, ahogyan a Slánsky-per egyik vádlottja, Otto Katz viselkedett 1952-ben. Katzt mint angol kémet, cionista ügynököt és szabotőrt vádolták. „Az utolsó szó jogán Otto Katz Rubasov utolsó szó jogán elmondott beszédét idézte, amennyire pontosan emlékezni tudott rá (...). Rubasov beszédét, nyomtatékkal a »pártnak tett utolsó szolgálatról«, és ez mint intő példa az 1938-as moszkvai tárgyaláson Buharin vallomásának a parafrázisa volt – és Otto tudta ezt. Otto utolsó szó jogán elmondott szavai egyértelműen álcázott üzenetet hordoztak, hogy ő éppolyan képzeletbeli bűnököt vall be, mint Buharin és Rubasov.”²⁶ De ezzel korántsem ér véget a fikciótól a nem fikcióhoz, a történelmi narratívumtól az irodalmihoz ide-oda tartó ingajarat.

Artur London egyike volt Otto Katz kevés társának, aki túlélte a pert. És 1968-ban publikált könyvében megállapítja: „Kierkegaardban olvastam arról, amit akkor átéltem: »Az egyén azon aggodalmában, hogy bár nem bűnös, de az lehet, bűnössé válik.«”²⁷ Azok, akik úgy érezték, hogy ártatlanságuk tudatának megőrzése a Párt és saját azonoságuk elvesztésével járma, énjük tartós hasadását választották, az ártatlan én folyamatos elfojtásával. Amikor London politikai foglyokkal találkozott a börtönben, több hónappal perük után, azt tapasztalta, hogy „(...) voltak, akikben még akkor is élt a bűntudat. Úgy beszéltek, úgy viselkedtek velünk, mintha tényleg elkövettek volna, amivel vádolták őket, és megérdemelnék, hogy a Párt megbüntesse őket.”²⁸

Innen kínálkozik a legplauzibilisabb visszaút a fiktív karkai világba. K.-t letartóztatják, jölehet „semmilyen bünt nem követett el”, és a vizsgálat folytonos önvizsgálatra készteti, hogy felkutassa azokat a tetteit, amelyek igazolhatják a vádat. De ellentétben a koncepciók perék akár koestleri, akár sztálini világával, Kafka világában szinte semmit sem tudunk a főszereplőről. A teljes nevét sem ismerjük, amint ismeretlen az ellene emelt vádak lényege, még a nyomozó vagy törvényszéki hatóságok előtt is. Ami K.-val vagy Joseph K.-val megtörténik, az emberi állapot velejárója.

Kundera²⁹ jegyzi fel, hogy annak idején sokszor hallotta Prágában, amint az emberek a pártközpontot kastélynak nevezik. Csakhogy – vélem – ezzel eltakarták az ijesztő különbséget. K. a kastélynak semmit sem jelent. De Buharin, Rubasov, London és Rajk a pártközpontnak nagyon is jelentésteli alakok. Ha valakit „semminek” tartok, semmiféle akció nem látszik indokoltnak ellene; ha viszont valakit meg akarok semmisíteni, bármiféle erőszak és csel-szövés helyénvaló. A karkai világ szelíden abszurd. Noha K. elfogadja az abszurd játékszabályokat anélkül, hogy értené őket, semmi jelét nem adja, hogy önazonossága és személyiségének egysége kérdésessé vált volna önmaga számára. A posztkarkai világnak azonban fő ismérve, hogy manipulál az énnel, ellentmondó darabokra szaggatja szét a személyiséget, és ezeket egymás ellen uszítja.

A

mit eddig vázoltunk, voltaképpen beleillik a mítosz (fikció) és a tényleges történelem közötti eltérések vázolt képletébe. És nem először derül ki, hogy az élet, a történelem fantáziagazdagabb, mert féltelenebb szerző, mint a fikció alkotója. Így tesz túl mítikus előképén a posztkarkai világ, és felel meg az utóbbi rekonstruáló koestleri vízióknak. Bár egy alapvető tekintet-

ben a megvalósulás még ezen is túllép. Ha Koestler megérte volna 1992-t, és módja lett volna elolvasni annak a beszélgetésnek a szövegét, amit Kádár és Farkas folytatott az egy hete letartóztatott Rajkkal, ugyancsak megdöbben volna. Jóllehet Rajk tökéletesen megfelelt annak, hogy vallomásra egy kemény, de elvtársi beszélgetés bírja rá, a tartós fizikai kínzásokat is felülmúlta az, ahogy Rubasovtól eltérően az ő két kihallgatója kommunikálni mert vele.³⁰ Ez annyira meghaladott minden képzeletet, hogy a szöveget olvasva ma is élményszerűen felfogjuk, mit jelent, amikor valaki nem akar hinni a fülének.

Mindez nem változtat azon, hogy Rajk pere, miként Buhariné, Rubasové vagy Slánskyé, konstrukciós per volt a javából. Természetesen abban az értelemben minden per konstrukció, hogy adott társadalom képviselői által egyeztetett megértésen alapuló, jogilag kodifikált szabályok szerint szerkesztik meg. A kérdés, hogy a gyanúsított elkövet-e valami jogellenes cselekedetet. A súlyos tévedések lehetősége ellenére a mindig induktív eljárás nyitott: a szereplők mozgásteret meglehetősen tág, és az eredmény (az ítélet) a bizonyítás függvénye.

A konstrukciós per látszólag megtartja a konstrukciót, miközben forradalmian – itt helyénvaló e szó – átalakítja. Szembetűnő, hogy a jogi formákat a jogtípról önkény szolgáltatásba állítja, és a konstrukció egyet jelent a fikció mint képtelen koholmány rémuralmával. A Standard Electric vezetőinek pere apropóján Rév³¹ így kérdezi: „De mi történik akkor, amikor (...) az életről szóló dokumentumokat és magát az életet is bizonyos irodalmi sémákhoz igazítják? (...) Mit kezdjen a történész a »dokumentumokkal«, ha a »tényeket« a bulvárirodalom eszközeivel állították elő? Amikor sem az író, sem az olvasó nem hiszi, hogy a történet értelmes és igaz? Amikor az író már azzal sem törődik, hogy a dokumentumoknak legalább látszólagos valóságtartalma legyen?”

Annak ellenére, hogy az idézett tanulmány és jelen frás több ponton kiegészítik és megerősítik egymást, nem gondolom, hogy a konstrukciós perben elmondott „történet” ne lenne „értelmes” akár az író, akár az olvasó szempontjából; ne kívánna igazságot szolgáltatni, és az író ne törekedne az anyag elrendezésére, s amennyire szüksége van rá, a „látszólagos valóságtartalomra”.

A konstrukciós per voltaképpen arról szól, hogy amikor a történelem kiszámítható, mert szükségszerű menetéről szóló nagy narratívumot betetőző üdvtan totális valóságérvényt szerez magának, korlátlanra növeli a fikciós hatalmát. A konstruktőrök kölcsönös evidenciával osztott hite volt, hogy az egyed élete és halála kizárólag e hatalom szempontjából számít. Megengedhetetlen, hogy megtestesítőjét (= pártot = vezetőjét), a (szép) új világ letéteményesét bárki bárhogyan veszélyeztesse. Márpedig mi sem kézenfekvőbb, minthogy annak, aki rendkívüli nagysága folytán programszerűen fenyegeti a pusztulásra ítélt régi világot, magának is rendkívüli fenyegetettséggel kell szembenéznie. Tévedés azt hinni, hogy a nagyság, üldözés és üldöztetés paranoid vonatkozásait elsősorban a minden alap nélküli képzelődés gerjeszti. A tényleges hatalom és a ténylegesen elkövetett bűnök, a fanato-cinizmus vas- (fegyver) logikája mindig talál olyanokat, akiknek nézeteit és/vagy tulajdonságait kockázatosnak vagy elviselhetetlenül idegesítőnek tartja. A többi – az adott feltételek között – pusztán elhatározás kérdése: mikor hány per kell rendezni, honnan és hány személyt kell kiválasztani, mivel kell őket vádolni.

(Bármennyi esetleges elem volt ebben, maga a működés intően demonstrálja a fikció korlátlan hatalmát, egyben annak fenntartását szolgálja. Minden irracionális mozzanata ellenére, a Kafkán túli világhatalom racionális gyakorlásának elengedhetetlen része volt. Attól a pillanattól kezdve, amikor a hatalom viselkedni kezdett – korlátozott erőforrásai miatt feladni kényszerült a fikció korlátlan hatalmát, és vele együtt a leplezetlen önkény és erőnyelv megnyilatkozásait –, elindult önfelszámoló útján.)

Századunkban is számos per ismerünk, amelyekben dokumentálhatóan politikai-ideológiai érdekek vezérelte prekonceptiók hatottak. Mégis, csak a konstrukciós per valamelyik szomszéd fogalmi osztályába sorolható, mivel egyikben sem az a vádindítvány alapja, hogy ki mit gondolt vagy mondott, hogy kiről mi tételvezető fel, avagy ki mi mindennel hajlandó vádolni magát, hanem hogy mit csinált. Ugyancsak egy szomszéd fogalmi osztályba sorolandók a francia forradalom pereit, amelyek az 1793. szeptember 17-i törvényhár megfélemlően nem azért ítélték el embereket, „amit tettek, hanem amik”. Gondolhatunk erről bármit, de tény, hogy a politikai prekonceptió ezúttal a jogalkotás nyíltan hirdetett meghatározója. És éppen ezért kiiktatott mindent, ami a konstrukciós per szükségessé tenné.

Már a konstrukciós per kategóriájába, de annak kevésbé prototipikus tagjai közé helyezhetők azok a korai perek, amelyek éppen a majdnai prototípust egy-egy markáns vonásukat dolgozzák ki. Ilyen volt például a mensevikek nem létező ösz-szövetségi irodája ellen 1931-ben folytatott per. A nyomozó – régi ismerőse a vádlottnak – leszögezte: „Nem kételkedem az Ön ártatlanságában. De most mindkettőnknek pártkötelességünk, hogy sikerre vigyük a pert.”³² Már az a tény, hogy e megfogalmazás lehetséges volt, a siker jele, amely egyszerre bizonyította a fikció és a pát magasrendű igazságát. Más értelemben ugyancsak a kevésbé prototipikus perek közé tartoztak azok, a nagy perek árnyékában csendben lefolytatott kísérő perek, amelyeknek a vádlottjai a hierarchia alacsonyabb fokán álltak. (Ilyen volt egyébként a Standard Electric vezetőinek említett pere is.)

Buharin, Rajk vagy Slánsky pere azért prototipikus, mert a legjobban közelítették meg az ideált. A széles nyilvánosság előtt folyó és nagy nyilvános utóéletet élő per a politikátörténeti mérföldkő szerepét töltötte be. A kinevezett ellenség jelentőségét lehetőleg a per kezdetéig gyakorolt magas pártállami funkció(k), a per igazát a töredelmes beismerő vallomás(ok), súlyát pedig a nagyszámú halálos ítélet mutatta; és mindezek párosultak a vádló és vádlott eszmei-politikai attitűdjének, sőt tényleges életútjának hasonlóságával, amely akár a szerepcserét is lehetővé tette volna közöttük. A forgatókönyvet a pártállam mindenkor érdekei szerint úgy szerkesztették meg, hogy a legcsekélyebb tárgyi alapot is nélkülözötte, de a történet elemeit a „látszólagos valóságtartalom” azért annyira összekötötte, hogy akik a lényegét el akarták hinni, megtehették.

Ne feledjük, egy ideig az olvasó-hallgatóközönség tagjai között sokan elkötelezettségük, sokan önvédelmük, számosan tudatlan közönyük miatt nem hajlottak a kritikai olvasásra. White egészen más összefüggésben vázolt tételére utalva úgy is mondhatjuk, hogy a történet nyelvi-poétikai

megformálása legalábbis elfogadható lehetett mindazoknak, akikben éltek a prefiguráció eltérő módjai.

A történet – elismerem természetesen – nem önkényesen erőszakolja rá a saját cselekményszövési struktúráját a múlt kérdéses részére, amikor azt szánalmas komédiának mutatja be. De ez nem zárja ki, hogy a lezajlott események sorozatára ne gondolhatnánk okkal egy tragédia cselekményszövésének keretében, ami – ismét White-ra hivatkozva – egyszerűen azt jelenti, hogy bennünket inkább olyan fikció formájára emlékeztet, amelyet a tragikus fogalmával társítunk.

A különféle narratívumok konstruálásának megértése önmegértésüket gazdagítja. Önmegértésünk ugyanakkor közvetlenül is „narratívumfüggő”. Énünket is e keretektől meghatározott narratívumban írjuk le. Koherens kapcsolatot igyekszünk életünk eseményei között létesíteni, hogy cselekedeteinket megérthessük. Az értelmezéssel új viszonyt teremtünk múlt és jelen között. Életünk tényei nem irrele-

vánsak, nem helyettesíthetők tetszés szerint, de értelmüket a mindenkor teljes kontextustól kapják meg. „Minden alkalommal, amikor visszatérünk a múlthoz, egy egészen új szörnnyet alkotunk; amit már egyszer újraírtunk, újraírjuk ismét, a legutolsó változat így egy újabb lépés távolság az eredetitől, ami most már messze tűnt (...) Minden, amivel rendelkezünk, emlékeink emlékeinek az emlékei; és minél tovább élünk, úgy tűnik, annál fiktívebbnek kell lenni múltunknak és természetesen saját magunknak.”³³

Énünk nem dolog, hanem szelektív és képzelettel irodalmias konstrukció arról, kik voltunk és vagyunk. Ha – a közhittel ellentétben – egy „regényt”, a saját életét nem is tudná megírni mindenki, de ezt az egy művet kétségkívül megéli. Nem térhetünk ki tehát annak a gyanúnak a kimondása elől, hogy talán azért (is) látunk ott elsősorban tragédiát, ahol mindössze merő komédia volt, mert azt a konstrukciót, amit énünk jelent, különben végképp kisemizettnek éreznénk.

J E G Y Z E T E K

1. Wilde, O., A hazugság alkonya, in: *A szépség filozófiája*. Budapest, Révai. É. n., 47–49. és 53–54. old.
2. Berger, P. L. and Luckmann, T., *The Social Construction of reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York, Anchor. 1967; Gergen, K. J., The social constructionist movement in modern psychology. *American Psychologist*. 1985, 40, 266–275. old.; Percy, W., The loss of creature, in: *The Message in a Bottle*. New York, Farrar, Straus and Giroux. 1975.
3. Gombrich, E. H., *Művészet és illúzió*. Budapest, Gondolat. 1972, 63. old.
4. Geertz, C., Elmosódott műfajok: a társadalmi gondolkodás átalakulása, in: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég. 1994, 168–285. old.
5. Kerényi, K., *Görög mitológia*. Budapest, Gondolat. 1977, 72–73. old.
6. Isidorus, *Az etimológiák vagy eredetek könyve*. in: Redl, K., (ed.), *Az égi és földi szépről*. Bp., Gondolat. 1988, 173. old.
7. Wilde, O., i. m. 27. old.
8. White, H., *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press. 1978, 42. old.
9. White, H., uo., 45. és köv. old.
10. Besançon, A., *Vers une histoire psychoanalytique*. Idézi: Gossman, L., *Between History and Literature*. Cambridge Massachusetts–London. Harvard University Press. 1990, 247. old.
11. Ranke, L., *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*, idézi: Gurevics, A. J., Mi a történeti tény? In: Glatz, F. D. és Niederhauser, E. (eds.), *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1977, 187. old.
12. Doctorow, E. L., *False Documents*. *American Review*. 1977, 26, 229–230.
13. Federman, R., *Surfiction. Fiction Now ... and Tomorrow*. Chicago, Swallow. 1975, 7. old.; Scholes, R., *Structural Fabulation. An Essay on the Fiction of the Future*. Notre Dame. 1975, 7. old.
14. White, H., *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore–London. Johns Hopkins University. 1973, 30. old.; Frye, N., *Anatomy of Criticism. Four Essays*. Princeton. 1957, 162. old.
15. Travelyan, G. M., 1919, *The Recreations of an Historian*. idézi: Rowse, A. L., *The Use of History*. New York, Macmillan. 1948, 54. old.
16. Hampson, N., *A francia forradalom tanulságai*. 2000. 1994, 6, 2, 49. old.
17. White, H., 1978. I. m. 88. old.
18. Részletesen Halász, L., Freud: fikció és nem fikció között. *Pszichológia*. 1994, 14, 473–490. old.
19. Sahllins, M., *Islands of History*. Chicago and London. University of Chicago Press. 1985, 73. és köv. old.
20. Scholes, R. and R. Kellogg, *The Nature of Narrative*. Oxford–New York, Oxford University Press. 1969, 87. old.
21. Foley, B., *Telling the Truth. The Theory and Practice of Documentary Fiction*. Ithaca, London, Cornell University Press. 1986, 39. old.
22. Koestler, A., *The Invisible Writing 2*. New York, Macmillan. 1969, 479. old.
23. Részletesen lásd Halász, L., *Hasonmás. Az ember kettőssége*. Budapest, Scientia Humana. 1992, 115–200. old.
24. Jung, C. G., *Aion. Adalékok a mély-én jelképességéhez*. Budapest, Akadémia. 1993, 14–16. old.
25. Koestler, A., i. m. 488. old.
26. Koestler, A., i. m., 493. old.
27. London, A., *Beismerő vallomás*. Budapest, Magvető. 1991, 117. old.
28. London, A., i. m. 401. old.
29. Kundera, M., *A regény művésze*. Budapest, Európa. 1992, 134. old.
30. Részletesen lásd Halász, L., i. m. 201–216. old.
31. Rév, I., *In mendacio veritas*. 2000. 1994, 9, 60. old.
32. Idézi Szoltsenyicin, A., *A Gulág szigetcsoport, 1.* Budapest. 356. old.
33. Freeman, M., *Rewriting the Self. History, Memory, Narrative*. London–New York. Routledge. 1993, 90. old.

A jövő leírása

NIKLAS LUHMANN

1.

Témafelvetésem némileg talán szokatlannak tűnik. Ha a jövőről beszélünk, rendszerint valamiféle előrejelzésre gondolunk. Az ember szeretné előre látni és megjósolni a jövőndőt. E kívánság oly öreg, mint Mezopotámia. Mások csak a siker vagy a kudarc szempontjából nézzük a jövőt. Szeretnénk, ha képesek lennénk megteremteni bizonyos körülményeket, melyek önmaguktól nem következnek be. Egyik esetben a törvényszerűségek helyes ismeretének kérdéseivel, a másokban az eszközök és költségek problémájával van dolgunk. De miért kell a jövőt leírni? És hogy is lehetünk képesek rá, mikor az, amiről képet kelle-ne adnunk, még egyáltalán nem látható?

Ez utóbbi az a probléma, amellyel foglalkozni szeretnék. Van ebben némi szándékos tartózkodás is a tudás és az akarás perspektíváitól. Egy pillanatra félretéve a kérdést, hogy miként írjuk le a jövőt, először azt kérdezzük: honnan tudhatjuk, hogy mi lesz a jövőben? Valamint: hogyan akarhatunk valami határozottat a jövőre vonatkozóan, amikor a jövő még egyáltalán nem nyilvánvaló? Vagy megint másképpen: mi módon, milyen formában mutatkozik meg a jövő a jelenben?

Kiindulópontom az, hogy ezekre a kérdésekre nem adható általános érvényű válasz. Az időre vonatkozó valamennyi kijelentés attól a társadalomtól függ, amelyben megfogalmazódik. Az időfogalmak történeti fogalmak. A történészek, etnológusok és szociológusok ezt egy percig sem vitatják. Manapság rendkívül bizonytalan jövőperspektívákkal vagyunk kénytelenek élni, és e bizonytalanság alapja nem Isten üdvösségtervében, hanem a társadalom rendszerében keresendő, amelynek magának kell felelősséget vállalnia önmagáért. Jobb híján még mindig apokaliptikus perspektívákról beszélünk – a teológia leáldozó napja hosszú árnyékot vet –, de nagyon is jól tudjuk, hogy a társadalom jövője olyan probléma, amely csak magában a társadalomban fogalmazható meg, és amelyről csak a társadalomban lehet ilyen vagy amolyan előzetes döntést hozni.

2.

A mai jövőképek megértésének egyik lehetséges módja, ha összehasonlítjuk őket a jövő leírásának korábbi formáival. Bizonyos, hogy a jövő nem valami újkori találmány, jóllehet régebben inkább eljövendő dolgokról – *de futuris* –,

többes számban beszéltek, semmint a jövőről, egyes számban. A társadalom rendszerének komplexitásával együtt a változatosságnak maga a mértéke is megnőtt, s ez meghatározza azokat a szemantikai formákat, melyek a jövő leírásánál számba jönnek.

Egészen az újkorig az ember a társadalmi életet egy esszenciális kozmoszon belül fogta fel, amely garantálta a létformák és az elemek – s ezzel a nagyságrendek – állandóságát. Ezt a kozmoszt természetként vagy Isten teremtésé-ként lehetett leírni (az esszenciák és szubsztanciák felett pedig minden esetben csakis vallási hatalmak rendelkez-
hettek). A természet tervében a jövő a folyamatok végki-
fejeletként, a természet perfekciójaként jelent meg, és minden bizonytalanság a lehetséges ballépésekkel, vélet-
lenszerű eseményekkel, vagy egy nem természeti szükség-
szerűségből adódó, mégis természetes variációs játéktérrel¹
függött össze, tehát nem a szubsztanciákra, hanem az akci-
denciákra vonatkozott. A lényegi formák minden állandó-
sága mellett az emberek életét az események szintjén a
változások jellemezték. Mindennapos tapasztalat volt a
korai halál, habár ez az ember lényegét nem érintette.
Minden e világi törekvés utóbb akár hiábavalónak bizo-
nyulhatott. Az ember kiszolgáltatva érezte magát a szeren-
cse forgandóságának. Az életet veszélyeztetett életként
tapasztalta meg. Jóllehet a történelemmel nem szubsztan-
ciálisan, hanem akcidentálisan kellett számolnia, tekin-
tettel a lényegi állandóságra és a jó célokra, mégis tanul-
hatott a történelemből, és (éppen a modern kor hajnalán)
olyan erénykonceptiókban kereshetett menedéket, me-
lyek erőt, rendíthetetlenséget, szenvedélymentességet
ajánlottak annak, aki a helyes úton akart járni. A jövő
bizonytalansága megmaradt a látható és láthatatlan dolg-
ok együtteseként tekintett világban uralkodó alapvető
összhang keretein belül. A *harmonia mundi*hoz nem fér-
hetett kétség.

Az újkorban ez az alapmodell, tekintettel a társadalom
növekvő komplexitásával és tudásával járó következmé-
nyekre, többé már nem tartható fenn. A 18. századtól
megfigyelhetők a felbomlás tünetei, és megjelenik a kriti-
ka. Ahogyan Arthur Lovejoy¹ egyik monográfiájában rá-
mutatott, a lét hierarchikus rendje felborult, s átmenetivé
vált. A tények logikájának alapján a világ csak hosszú tör-
téneti egymásutániságban jöhetett létre, melyhez magának
Istennek mint teremtőnek is alkalmazkodnia kellett, s

¹Az írás *Die Beschreibung der Zukunft* címmel jelent meg a szerző *Beobachtung der Moderne* című kötetében (Opladen, 1992).

ezért a világ még egyáltalán nem tekinthető késznek. Ily módon a perfekciót felváltotta a perfektibilitás, jóval csekélyebb biztonsággal azt a kérdést illetően, hogy a beteljesültség állapota valóban elérhető-e. Rousseau *Émile*-je – csupán egyike a nevelés ügyében tett óriási erőfeszítéseknek – erre nyújtott kilátást.

Ugyanakkor a jövőbe vetett bizalom új megfogalmazást nyert. Az emberi tevékenységet a teremtéshez hasonló alkotásként gondolták el, melynek archetípusa azonos a teremtésével, eredményei viszont jobbak. A teremtés me-rev váza a haladás eszméjének és a hasznosság kritériumának köszönhetően mozgásba jött. A John Locke és Jeremy Bentham közt eltelt időben maga a haszonelv szekularizálódott, s ezzel átvetődött a történelmileg változó preferenciákra. A történelmet végül evolúcióként rekonstruálták, melynek eredményeként a szubsztanciálist az akcidentáliston keresztül, a véletlenek kihasználásával magyarázhaták. A *common law* bölcsességét Coke-tól kezdve Hale-en át Hume-ig az egyedi esetekben hozott döntések hosszú történetében keresik, s nem elvekben vagy megszilárdult formákban. A szubsztanciafogalmak helyébe funkciófogalmak kerültek (maga ez a folyamat is a funkció megváltozásaként magyarázható). Az emberiségnek mint természeti nemnek a fogalmát egy kettős értelemben vett fogalom váltja fel, mely mindkét változatban tágabb játékeretert biztosít az individualitásnak: a szubjektum fogalmán át, mely a világot mindig a maga sajátos módján ragadja meg, és a populációén, mely a minőség kiválogatásának módszerén keresztül az individuumok szintjén oly módon tökéletesedik, hogy csak a legerősebbeknek, legszebbeknek, legjobban alkalmazkodóknak van jövőbeni esélyük.

E háttér ismeretében érthető, hogy a modern társadalom önfelfogásának kezdetén a jövőre épített. Ez már nem a hagyományon alapuló rendi társadalom volt, de még nem is az, ami egyelőre jövőként állt előtte. A már nem és a még nem közti függő helyzet jellemezte. A romantika ezt a költészet nyelvén fogalmazta meg. A politikai teória megfelelő reményeket fűzött az alkotmányelmélethez, a szabadságra való felszabadításhoz. A gazdasági teória szerint megszabhatók a jólét növekedésének feltételei. Egészében véve az a benyomásunk, hogy az 1800 körüli időkben az ember a jövő kivetítésével kompenzálja a modern társadalom új struktúrájának tényszerű leírására való képtelenségét. Még századunkban is beszélnek a modern kor mindeddig nyitott tervéről, s több demokráciát követelnek, nagyobb emancipációt, több esélyt az önmegvalósításra, de több és jobb technikát is – egyúttal többet mindabból, ami a jövő ígérete volt. A társadalom mind a technikai, mind a humán szférában jövőjének projekcióján keresztül írja le önmagát.

De vajon ez a modern kor, a Habermas-féle modern még a mi modern korunk? És a társadalom, mely az önleírása körüli zavart a jövő kivetítésére használta fel, még a mi társadalmunk? Fenntarthatunk-e – sőt kérdezhetnénk úgy is: fenn kell-e tartanunk – egy ilyen jövőképet csak azért, mert máskülönben egyáltalán nem tudhatnánk, kik vagyunk, és hol állunk?

Az önvizsgálat jó kétszáz évének múltán a modern társadalom lényegesen jobb, valóságközelibb eszközökkel rendelkezik ahhoz, hogy önmagát leírja. Mindenesetre egyre több olyan strukturális eredménynek lehet szemtanúja,

melyeket önmagának kell hogy tulajdonítson, mivel ezek elválaszthatatlanul összekapcsolódnak azokkal az intézményekkel, melyektől a társadalmi reprodukciónak az elért színvonalra juttatása függ. Mindez az ipari forradalom következményeinek megfigyelésével kezdődött: minden korábbinál nagyobb gazdagság és nagyobb szegénység – ahogy Hegel jogfilozófiájában megjegyzi.³ S már a francia forradalom előtt úgy vélekedik a gyakorlati dolgokban jártas Necker miniszter, hogy ebben a helyzetben az igazságsággal kapcsolatos szilárd, klasszikus erény- és harmónia-képzeteknek befellegzett.⁴ A francia forradalom nyomán megjelenik az Abszolútum újfajta fanatizálása mint hivatalos pártállás, megjelenik minden egységsemantika feloldása megfelelő ideológiákba, s ezzel együtt az önzetlen bűnözés legitimációja. E jelenségek hatására példának okáért Friedrich Schlegel az egyedül boldogító (egyedül nyugtot adó) valláshoz menekül vissza.⁵ Mindamelllett akadnak sokkal nyugtalanítóbb felismerések: gondoljunk csak arra, milyen terheket ró a gazdaságra és a jogra az oly jónak szánt, politikailag jószerivel elkerülhetetlen jóléti állam. Vagy manapság a technika ökológiai következményeire, melyek árnyéka mindenre rávetül.

Ma tehát egészen más helyzetben vagyunk, mint voltak a felvilágosodás, a francia forradalom vagy a porosz neohumanizmus idején. A mai társadalmat, következményeivel együtt jobban le tudjuk írni, még akkor is, ha nem rendelkezünk megfelelő társadalomelmélettel, s ezért aggódva tekintünk a jövőre. Ez nem vonatkozik közvetlenül az egyes ember életmódjára, járandóságaira, vagy a másik oldalról nézve: arra a mély reménytelenségre, amellyel a legtöbb embernek meg kell birkóznia. De gyötör minket a kérdés, és gyötör a kérdéssel a közvélemény: mi lesz az emberiségből? Mi lesz a társadalomból? Milyenek lesznek az életkörülményei az „eljävendő nemzedékeknek”, melyekről manapság oly sok szó esik – feltéve, hogy egyáltalán lesznek még hozzánk hasonló emberek, és nem pusztán génszéli úton átalakított, szabványosított és programok szerint differenciált humanoid élőlények.

A múlt és jövő folytonossága úgy megtört, mint korábban soha. Bár már Novalis „a jövő és a múlt függvényének differenciálja”-ként jellemezte a jelent,⁶ s ennek megfelelően a romantikus költészet olyan metaforákkal és kulisszákkal dolgozott, melyekről minden bizonnyal tudták, hogy senki sem hisz bennük. Ezzel magyarázható, hogy a romantika, különösen a korai, manapság oly időszerű lett. De rajtunk már a transzcendensre utaló kulisszák sem segítenek, s még csak a költészet, vagyis a szóba, a nyelvbe, a rögzíthető értelemben vetett bizalom sem. Csak egyben lehetünk biztosak: nem lehetünk biztosak benne, hogy mindabból, amire múltként emlékezünk, bármi is olyan marad, amilyen volt.

De ez még nem minden. Tudjuk azt is, hogy sok dolog, ami a majdani jelenben történik, olyan döntésektől függ, amelyeket most kell meghoznunk. S e kettő nyilván összefügg, a jövőbeli állapotok függése a döntésektől, valamint a múlt és jövő kontinuitásában bekövetkezett törés – mint hogy dönteni csak akkor tudunk, amennyiben és amennyire nem bizonyos az, ami történni fog.

Ez a bennünket meghatározó, mégis bizonytalanságban hagyó összefüggés világossá válik, ha visszapillantunk a régi görögökre. És a kontraszt evidens: Arisztotelész is beismerte egyik híres szövegében (*De interpretatione*, 9), hogy nem tudhatja, egy jövőbeli tengeri csata bekövetkezik vagy sem. Ez lett a kiindulópontja egy hosszadalmas

középkori vitának *de futuris contingentibus*. Arisztotelész azonban ebben nem látott eldöntendő feladatot, a problémát egyáltalában nem a döntéstől való függésre vonatkoztatva, hanem kizárólag a kijelentéseknek igazként, illetve hamisként való minősítése érdekelte. Tehát nem is valami olyat tanácsol, hogy ne vállaljuk tengeri csata kockázatát, hanem azt, hogy tartózkodjunk az ítéletektől. Így mintha már most bizonyos lenne, lesz tengeri csata vagy sem, csak az ember még nem tudhatná. Nekünk viszont az lenne a problémánk: megkockáztatjuk a csatát vagy nem?

3.

Ha a jövő leírásához úgy keresünk támpontot, hogy megnézzük: mi az, ami manapság intellektuálisan divatos, és elfogadhatónak, illetve elfogadhatatlannak tűnik; az egyik lehetséges stratégia, hogy a jelentés szempontjából megkülönböztetünk egy tárgyi, egy szociális és egy idődimenziót. Az elsőben az tűnik fel, hogy minden jelhasználat, minden nyelvhasználat, minden információfeldolgozás referenciája problémává vált. E folyamat azzal kezdődik, hogy a 18. század végén a régi ideatant nyelvemléttel cserélik fel, megmutatkozik a romantika kulisszarealitásában, Saussure nyelvészetében, Quine-nál a logikai empirizmus kritikájában, Roland Barthesnál a referenciamentes szemiotikával üzött játékban, de az operatív zárt, mégis kognitív rendszerek elméletében is, mint például Humberto Maturana biológiai epistemológiájában. A realitást ugyan senki nem tagadja, s az irányzat egyetlen képviselője sem gondolja, hogy a szolipszizmus régi hibájába esnék, ám a realitás biztosítékát kizárólag azok a rendszerbeli műveletek nyújtják, melyeknek igazodniuk kell ahhoz, amit sikerül végrehajtaniuk – már ameddig. Belül ugyan megkülön-

bözthető az önreferencia és a külső referencia, de csakis belül, a belső műveletek irányadó különbsége által megszabva, következképpen minden rendszer által megszabottan, következképpen minden rendszerben másként. Az autopoieszis ehhez kapcsolódó fogalmával radikálisan felszámolódott minden teleológiai jövőperspektíva, a természetes csakúgy, mint a mentális. A szándékok és célok már csupán a rendszer implikációi. És a realitástól való elszakadás hamarosan a váratlan, nem előre, költségként kalkulálható járulékos következményekben mutatkozik meg. Minden rendben van, már ameddig. Ez az üzenet. A technikai tanács pedig a preferenciák megváltoztatására vonatkozik.

Ami a szociális dimenziót illeti, itt valami hasonló jelenik meg a tekintélyvesztés formájában. A tekintély alapjául szolgálhat a tudás vagy a hatalom: a jövő ismerete vagy az áhított jövő megteremtésének képessége. Az autoritás tehát minden esetben a jövőben gyökerezik, ami azonban csak akkor derül ki, ha elvész ez a jelenen túlmutató biztonság. Amíg még érvényben van a tekintély – Carl Joachim Friedrich formuláját idézve –, úgy működik, mint alárendelt „*capacity for reasoned elaboration*”.⁹ Ebből csak az ésszerű érvelés maradt meg, amit a korábbinál talán még nagyobb tiszteletben tartanak – legalábbis bizonyos körökben. Ám régebben a tekintély éppen abban állt, hogy az ember tudása vagy hatalma alapján megtakaríthatta magának az érvelést.

Úgy tűnik, a tekintély helyébe olyasvalami lépett, amit megegyezéssel politikának nevezhetünk.¹⁰ A megegyezés alku eredményeképp születő ideiglenes állapot, amire egy darabig hivatkozni lehet. Nem jelent sem konszenzust, sem ésszerű vagy akár helyes problémamegoldást. Csupán a vitából kiiktatott és további ellentétek alapjául szolgáló pontokat rögzít, melyeken azután újraformálódhatnak

Ö V A L A T T

Széchenyi üzen

ZELEI MIKLÓS

Jól nőtt termetén kényes ruha, a legjobb minőségű coachman kelméből készült tűzokszín köpeny, hímzett mellény, a legfinomabb vászonból varrott csipkefodros ing. Óraláncán az egyetlen zsuzsu velencei foglalatú gyémánt. S bár az Angol-csatorna most is viharos, fején oly tökéletes a cilinder, hogy a szeltrahamok sem tudhatják onnan leorozni, kibomló fürtjeit borzolják csupán. Az Európa-szerte ismert magyar elegáns, gróf Széchenyi István, hátában Dover szikláival, jő haza.

Úgy markolja a finom ostort, mintha tenyere és karcsú ujjai hozzá sem érnének. Hosszú szárú csizmája, ovális arca ragyog, mellényében ismétlődőre mutatja a greenwichi időt. Vissza kell állítani hamarost! E gondolat – de csak egy pillanatra – beárnyékolja csizmáját meg arcát. Fokozatosan kifényesedik azonban mindkettő, ahogy a haza előmenetelének eszméjétől kiderül benne a lélek. Mögötte London, a rettenetes nagy. Roppant méretek, világvárosi forgatag, bankházak, ipar, kereskedelem, jólét – a polgári haladás vívmányai. És mindezt a lakás csinoságának mely foka követi.

A földön, melyen a Brithon úrasszony meglepült, vízorgona ünnepli a házaknál, minden úri lakban a kellemet, miután az egyéni virágzás marmoládéja az e célra épült gyárakban készre porcelánkodott ráülhetős csészékbe omlott. Romos per-vatáktól szagló Magyarország! Angliában muzsika, vízi zene tünteti el azt, amiért e zsollyét csínálták.

Ánglusflastrom, ángluskert, ánglus strimflikötő pálcák, ánglus olló meg varró tű! Ánglus flinta rezes készülettel. Londonban csinált ezüstös, horgas kápájú, zsebbe való ánglus mordály a sötétséget szürkületre bírni. Anglia-sallang, anglia-dolmány. Anglia-süveg nem usanka. Anglia-posztó, anglia-kaput, Teleki Pál úr egy rend seprőszín anglia-köntöseben, a többi köntös rajta francia, tengerinyúl-bőrrel díszes anglia-köpeny, angliai török mente, anglia-láda, késsel anglizált lovak. Angolfű, angoltelivér, angolnyereg, anglia-váll, barackvirágos anglia-szoknya, anglia-nadrág, anglia-nyúllal bélelt vitézkötéses mente, angol könyvkötő vászon, a fedélzeti szélben Széchenyi István gróf tekintete a hajófenéknek fordul: egy csobbanószéket, az elsőt, mely Magyarhonban létesülni fog, ő is behajózott. Meltó a nemzet rangja szerint élni, hiszen *after his father, King Duncan, had been killed by Macbeth, Malcolm, aged nine, was sent by his uncle to the English Court of Edward the Confessor. In 1058, with the help of Siward, Earl of Northumbria, he became King of Scotland. In his late twenties, Malcolm III, called Cean Mòr, Gaelic for 'Great Chief', married Ingibjorg,*

koalíciók és ellenséges táborok. A tekintély mindenfajta kisajátításával szemben a megegyezéseknek van egy nagy előnyük: ezeket nem lehet diszkreditálni, csak mindig újólag ki kell alkudni. Értékük az idő múlásával nem nő, hanem csökken. Ez pedig ugyancsak azt sejteti, hogy a modern kor igazi problémája az idődimenzióban rejlik.

Az idődimenzióban a jelen egy olyan jövővel áll kapcsolatban, mely már csak a valószínűség, illetve valószínűség módján van adva. Másként szólva: a jövő a valószínűség formájában jelenik meg, mely kétmódózatú formaként irányítja a szemléletet: a többé vagy kevésbé valószínű, illetve a többé vagy kevésbé valószínűtlen szerint felosztva mindazt, ami megtörténhet. Épp idejében találta fel a modern kor a valószínűségszámítást, hogy egy fiktív, megkettőzött valósághoz tarthassa magát. Ezáltal a jelen egy olyan jövővel számolhat, mely mindig alakulhat másképp is, s ily módon igazolhatja magát, hogy számítása helyes volt még akkor is, ha nem ennek megfelelően történnek a dolgok. Mindez feltételezi, hogy az ember különbséget tud tenni a jelen jövője (vagy jövőhorizontja) mint a valószínű-valószínűtlen birodalma, és a jövőbeli jelenek között, melyek éppen olyanok lesznek, amilyenek, és sohasem mások. Ez a jelenbeni jövő és jövőbeni jelen közti törés nem feltétlenül zárja ki a prognózisokat. Ám ezek értéke már csak korrigálhatóságuk gyorsaságában áll, no meg abban, hogy az ember tudja, mi az, ami ebben az összefüggésben döntő lehet. Tehát csak „ideiglenes” előre látás létezik, amely nem attól lesz értékes, hogy biztonságot ad, hanem attól, hogy az ember gyorsan és specifikusan tud alkalmazkodni egy olyan valósághoz, amely másképp alakul, mint ahogyan várta.

Manapság tehát csak a valószínűre, illetve valószínűtlenre való tekintettel tudunk dönteni, jóllehet tudjuk, hogy az, ami történni fog, úgy, és nem másképp fog meg-

történni. A szociális dimenzióba visszafordítva ez azt jelenti, hogy az embernek minden megegyezésre irányuló kísérletnél a másik fél bizonytalanságából kell kiindulnia. Ha ezt tagadná, rá lehet bizonyítani. Így aztán a tárgyalásoknak az az értelme, hogy valamennyi résztvevő bizonytalansága addig növekedjék, míg nem marad más hátra, mint a megegyezés. Ennek megfelel a szakértő modern típusa, akinek kérdéseket tehetünk fel, amelyeket aztán nem fog tudni megválaszolni. E típus ugyancsak a bizonytalanságra vezethető vissza. És szintén ennek felel meg a katasztrófa modern formája, vagyis azé az eseté, amit az ember semmiesetre sem akar, és amiben sem a valószínűségszámítást, sem a rizikókalkulációt, sem a szakértői véleményeket nem hajlandó elfogadni. Persze ez a katasztrófa-küszöb mindig társadalmilag definiált dolog, s ami az egyiknek katasztrófa, nem feltétlenül katasztrófa mindenki másnak is.

4.

Eddigi fejtegetéseink egyetlen végső formulába foglalhatók össze, s ez a kockázat.¹¹ A modern társadalom jövőjét a döntések kockázatának formájában éli meg. Ahhoz persze, hogy ezt így kimondhassuk, szabatosan kell megadnunk a kockázat fogalmát, ellátva olyan pontosítással, amellyel a mai rizikó kutatás igen széles területén nem, vagy csak ritkán találkozunk.

Amit mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, az az, hogy a kockázatvállalás a döntésekre s ezzel a jelenre vonatkozik. A kockázat a döntés egyik aspektusa, döntés pedig csak a jelenben hozható. Természetesen beszélhetünk múltbeli döntésekről s ezek kockázatáról, és éppígy beszélhetünk a jövőben születő döntésekről is. Ezekben az esetekben azon-

the daughter of the Norse Earl of the Orkneys, in the hope, perhaps, that the marriage would ultimately bring him Norse-held lands in the north. The couple had three children; then Inghjorg died and Malcolm took a second wife, Margaret. She had been brought up in Hungary before her family came to take their place at the Court of Edward the Confessor in 1057. When he died nine years later, they decided to return to the Continent and tradition has it that their boat was driven by storms north into the Firth of Forth, where Malcolm offered them shelter and hospitality.

The young widowed King fell in love and married Margaret in 1069, és Széchenyi István gróf tekintete a múltból a Horthy-csendőrszögörű pillantásával találkozik, amint az lyukon belekukkantással ellenőrzi, hogy a földet művelő egész család használja-e a kötelező, szabványos budit, és kérlelhetetlenül megállapítja: nem.

Anglia, eltűnt drágakő az ezüst tengeren! Csattan a ránevelési pof, Széchenyi István gróf tekintetén, ha pironkodva el nem fordítaná fejét, amit gondol, látszana: nem bírja magát oly jól a magyar, mint körülményi engednek.

Mekkorát fog csodálkozni farsángkor a csésze vécécskébe világtva, spléndid isolation, a kis baronesse azon bájos része, amely használandni fogja, de külországiságát nem nézi-e mindjárt hazafitlanságnak? Illemhely, anglia-hely, tengeri kamorácska, where she can powder her nose.

Napraforgósár reterát, ablakon ki rézcseber, házmege, ágasokra rakott, deszkátlan budák, venyigelatrina, sövényzsek, szalmafüdeles három ület, kukorica-toiletsutka, fedőtelen gyalogbudi, hölgyeink megmagyarosodásáért tegyük azt, ami magyar, elfogadhatóvá, tetszetővé is. Ne kívánjuk hátráltatni, hogy könyveket, erőműveket, gazdasági műszereket, egy s más házi bútorokat, lovakat sat. inkább külföldről szerezzünk, mint idehaza vásároljunk, de készítsünk helyesebbeket, tenyésztesítsünk jobbakat. Széchenyi István gróf tekintete bús, lovára pattan, és a fedélzetről fejedelmi kajútjébe léptet. Nem is találkozunk ezután itt vele, hanem csak keze vonásával. Nyeregtekében hozza télvíz idején a futár, a pozsonyi diétáról nyargaltában Nagycenkre is beiramodva egy parancsral, víztelenítsék a csempés anglia-helyt, hogy egyszer s mindenkorra szét ne fagyjon.

A fogantyút erőteljesen húzzátok meg! Kinyílnak a süříttelvegő-tartály szelepei, és a munkára hajtott lég ereje a vécécsészét egy fél szekundum alatt a plafonig emelve, felöve szinte, lefelé fordítja, és a tartalmát a fejetekre üríti. A vécécsészét ezután a pereménél megragadva állítsátok vissza rendeltetészerű helyzetébe, ami nem könnyű, mert a süříttelvegő-tartály ebben a fázisban töltődik újra, de sose mulasszátok el. Hogy az utánatok következő is élvezesse, magatok után mindenkor hagyjátok használatra kész állapotában a vécét!

ban elmúlt, illetve eljövendő jelenekre utalunk, és nem a jelenleg múltira vagy jelenleg jövőre, mely már vagy még nem aktuális. Ennélfogva a kockázat a jelenbeni jövőleírások számára való forma abból a szempontból, hogy a kockázatokra tekintettel az ember az egyik vagy másik alternatíva mellett dönthet.

A kockázat ama lehetséges, ám korántsem bizonyos, inkább valószínűtlen károkra vonatkozik, amelyek egy-egy döntésből származnak – tehát ez a döntés előidézheti őket, míg más döntések esetén nem következnek be. Kockázatról tehát csak akkor beszélünk, ha és amennyiben a következmények valamely döntés számlájára írhatók. Ez ahhoz az elképzeléshez vezetett, hogy a kockázat netán kiiktatható lenne, s az ember biztonságban érezhetné magát, ha másként döntene, mondjuk nem létesítene atomerőműveket. Ez nyilvánvaló tévedés. Minden döntés előidézhet nem kívánt következményeket. Csak, mint a valószínűség és valószínűtlenségek esetében, az előnyök és a hátrányok megoszlása lesz más és más aszerint, hogy miként döntünk.

Amennyiben a situációkat általában a döntés és a kockázat szempontjából tematizáljuk, nincs többé menekvés. A situációddefiníció logikája minden alternatívára kiterjed. Amennyiben az idő és a jövő tematizálásának általános elvéről van szó, ez már csak arra nyújt lehetőséget, hogy a károk nagyságát és valószínűségét mérlegeljük – ez pedig éppen a szokványos rizikókalkuláció.

Amilyen mértékben a társadalom elvárja a döntéseket és az ennek megfelelő aktivitást, úgy hárulnak el a kizárólag külsőként számon tartott veszélyek. Az embert sújthatják természeti katasztrófák, ám a veszélyeztetett területről elköltözhet, vagy biztosíthatja birtokát. Ezzel szemben ha veszélynek teszi ki magát, kockázatot vállal. Nem feltétlenül kell repülnünk, jóllehet sok minden emellett szól. Végül is emlős állatok vagyunk, elélünk repülés nélkül is.

A kockázat fogalmához hozzátartozik továbbá egy bizonyos időkülönbség: a kár bekövetkezett megelőző és az azt követő megféléis különbsége. A rizikó fogalma éppen erre a különbségre utal. Csak azok a döntések járnak kockázattal, melyeket az ember a kár bekövetkeztével megbánna. A *management science*-ben beszélnek *postdecisional regret*-ről, a döntést követő megbánásról. Nem egyszerű költség-növekedésről van szó ilyenkor: az ember nem magát a döntést bánja meg. A kifejezés sokkal inkább az esemény előtti és utáni ellentétes megféléis paradoxonjára utal.

Már a romantika nyelve is képes volt megfogalmazni az utólagos ártéttelkelésnek ezt az anticipációját. „Ragyogó jelenét mélyen belegyökerezettette egy majdani, sötét múltba”, olvashatjuk Albanóról Jean Paul *Titánjában*.¹² A romantika korában ez elmélkedésre, hangulati reflexióra indított, netán elszomorító volt. A mi kortársaink fényképeznek. Bárhogy fogja is fel az ember az időhöz való ellentétes viszonyulások egyidejűségének paradoxonját, e paradoxon, mint a logikusok mondják, mindig magában az időben oldódik fel, tehát az időkülönbség szünteti meg, aminek következtében minden időpontban csak egy plauzibilis ítélet létezik. A kockázat fogalma azonban érvényteleníti ezt az élettechnikát, a különböző ítéletek egymásutániságát. Az ellentmondást a jelenben vonja össze, újból rámutat a paradoxonra, és másként oldja fel, nevezetesen a racionális *risk management*-en keresztül. Ha a valószínűtlen következik be, a szemrehányásokkal szemben védekezni lehet azzal az érveléssel, hogy a döntés mégiscsak helyes, azaz rizikórationális volt.

Mindebből látható, hogy a kockázat fogalmában egy többszörös, már logikai szempontból is komplex probléma jelenik meg, ami a klasszikus kétértékű logika viszonylag egyszerű eszközeivel nem kezelhető, ehelyett egy strukturálisan gazdagabb logikára van szükség. Erre Elena Esposito mutatott rá.¹³ A gyakorlati következmény az, hogy a kockázatok sokféleképpen nézhetjük aszerint, hogy milyen megkülönböztetéseket hogyan súlyozunk. Ezzel a probléma ismét a szociális dimenzióban jelenik meg, a társadalomban, és végül a politikában. És Einstein kozmoszban röpködő megfigyelőjével ellentétben nem áll rendelkezésünkre olyan matematikai módszer, amellyel át tudnánk számítani egyik perspektívát a másikba.

Számtalan bizonyíték van arra, hogy a modern társadalom számára a jövő valóban jelenbeni kockázatok formájában jelenik meg. Gondoljunk csak a szerencsétlenségekkel szembeni biztosítás lehetőségére. A biztosítás nem jelent biztosítékot arra, hogy a szerencsétlenség nem történik meg, csupán annyit garantál, hogy az érintett személy vagyoni helyzete nem változik. A gazdaság felkínálja a lehetőséget, hogy biztosítsa magát. Erről azonban az embernek döntenie kell. Így mindazok a veszélyek, melyekkel szemben az ember biztosíthatná magát, kockázattá válnak. A kockázat abban a döntésben áll, hogy biztosítsa-e magát vagy sem.

A kockázattal kapcsolatos egyéb problémák a gazdaságban való általános részvételtől erednek. A pénz bevétele és kiadása közt – eltérően a közvetlen cserétől – időkülönbség van, akár azt az esetet tekintjük, hogy csak azután költsékezhetünk, miután pénzhez jutottunk, akár azt, hogy pénzt fektetünk valamibe, abban a reményben, hogy így haszonra teszünk szert. A modern társadalomban az efféle kockázatoknak egy részét a bankok vállalják át, de a mindennapi életben is van gazdasági kockázat – csak hogy rejtetten, mivel nagyrészt meghatározatlan marad, milyen igényeket és kívánságokat szeretne az ember kielégíteni a feltételezett pénzzel.

Utolsó példánkat a politikából vesszük. A régebbi társadalmakban az uralkodók és alávetettek közti különbséget a természet rendjének gondolták, és feltételezték, hogy ebben a természet nem enged meg akármit, hanem kizárja a pusztá önkényt. Vagy úgy hitték, hogy az uralkodót Isten iktatta be, s így rossz esetben az ember szemét az égre emelve imádkozhatott. Manapság ezzel szemben minden, még a legmagasabb hivatalok betöltése is döntés kérdése. Ettől válik kockázattá a hatalommal való visszaélés vagy a politikailag hibás döntések veszélye.

Mint a fenti példák mutatják, a modern társadalom számtalan intézményének az a nem szándékolt, kontrainitív törekvése, hogy a veszélyeket kockázatra váltsák – jóllehet ezek az intézmények eredetileg egészen más céllal jöttek létre.

A kockázat tematizálási formája igen eltérő esetekre terjed ki. Logikai komplexitásában és a kockázat végül is paradox egységében a modern társadalom komplexitása tükröződik, mely jövőjét csak a jelenben képes leírni, másfelől viszont mégsem képes leírni. Lehet, hogy nálunk a

kockázat szemantikája tölti be azt a helyet, ahol a korábbi társadalmak Istennel próbálták kalkulálni?

Ettől a végkövetkeztetéstől megóv bennünket egy olyan, utolsóként említett felismerés, amely egyúttal a rizikószemantika határait is érinti. Az ökológiai kontextusokban manapság olyan komplexitással állunk szemben, hogy itt már nem lehet döntésekkel járó felelősségről beszélni. Jól lehet tudjuk, vagy legalábbis sejtjük, hogy fontos ökológiai életfeltételek megváltozása, tekintettel a súlyos károokra, a technika és az ennek révén előállított termékek felhasználása felőli döntéseken múlik. Ez a probléma azonban aligha írható az egyéni döntések számlájára, mivel a végtelen sok tényező rendkívül bonyolult oksági láncolata és az igen hosszú lejárátú trendek nem engedik meg az effajta attribúciót. A technika-döntés-kockázat szindróma bővületéből olyannyira nem tudunk szabadulni, hogy még ezt a szituációt is ebben a szemantikában próbáljuk felfogni. Állandóan döntések, akár politikai döntések után kutatunk, melyekkel a problémát leküzdhetjük, elodázzhatjuk,

kitérhetünk előre vagy legalábbis a súlyát csökkenthetjük. Kockázatosnak tartjuk, hogy valamit elmulasszunk, ami netán segíthetne. Érthetetlen is lenne, sőt felelőtlenre vallana, ha nem keresnénk a lehetséges megoldást, még ha ez nem is jelenthetne többet, mint a kockázat másfajta felosztását. Minden emellett szól, semmi kétség.

Mégis tudjuk, mennyire alkalmatlanok mindazok a kísérletek, melyek az effajta problémákat úgy próbálják megoldani, hogy a döntések terén áthelyezik a preferenciákat. A jövőbeli jelenről a társadalmi evolúció fog dönteni, s vélhetőleg ez az indiszponibilis sorsra való kilátás a forrása annak a mély aggodalomnak, amit a kockázat felismerésével és közlésével csak igen felszínesen tudunk megszüntetni. Ez már nem azoknak a tragikus hősöknek a nemzedéke, akiknek – utólag mindenképpen – meg kellett tapasztalniuk, hogy sorsuknak ők maguk az okozói. Mi ezt már előre tudjuk.

FORDÍTOTTA KURUCZ ANDREA

J E G Y Z E T E K

- 1 Így pl. Aristotelész, *De interpretatione* 9.
- 2 *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*, Cambridge, Mass., 1936.
- 3 L. Georg Friedrich Wilhelm Hegel, *Philosophie des Rechts: Die Vorlesung in einer Nachschrift von 1819–20*. Dieter Heinrich kiad. Frankfurt, 1983. 193. és köv.
- 4 „Il ne suffit plus d'être juste, quand les lois de propriété réduise à un étroit nécessaire le plus grand nombre des hommes” [Nem elég többé igazságosnak lenni, ha a tulajdonjogok az emberek legnagyobb részét nyomorba taszítják] in: Jacques Necker, *De l'importance des opinions religieuses*, London–Lyon, 1788.
- 5 Itt a *Signatur des Zeitalters* c. értekezésre hivatkozom; id. Friedrich Schlegel, *Dichtungen und Aufsätze* (Wolfdiétrich Rasch kiad.) München, 1984. 593–728.
- 6 Így a 417. tőredék Ewald Wasmuth számozása alapján. *Fragmente* I. köt. Heidelberg, 1957. 129.
- 7 Ehhez l. Charles Larmore, *Logik und Zeit bei Aristoteles*, in *Studien zur Zeitabhandlung des Aristoteles*, Enno Rudolf kiad. Stuttgart, 1988. 97–108., I. viszont a 18b 31–32. mondatot, ahol Aristotelész rámutat, hogy a tisztá szükségeszerűség esetében sem a megfontolásnak (*boulésészthai*), sem az iparkodásnak (*pragmatesészthai*) nincs értelme.
- 8 L. még Josef Simon: *Philosophie des Zeichens*, Berlin 1989, aki ugyancsak kizár minden külső áttételt, és csak a közvetkező alternatívákat ismeri: a jeleket közvetlenül (azaz a jel és a jelölt közti differencia figyelembevétel nélkül) értjük meg, vagy további jeleken keresztül értelmezzük. És e differenciáról mindig csak a jelenben lehet dönteni, anélkül, hogy ezzel valamit is kötelezően megszabnánk a jövőre nézve).
- 9 L. *Authority, Reason, and Discretion*, in Carl J. Friedrich kiad. *Authority* (Nomos I.), New York, 1958.
- 10 Vö. Alois Hahn, *Verständigung als Strategie*, in Max Haller et al. kiad., *Kultur und Gesellschaft: Verhandlungen des 24. Deutschen Soziologentags etc.* Zürich, 1988, Frankfurt, 1989, 346–359. továbbá Simon i. m. 177.
- 11 A következőkhöz részletesebben: Niklas Luhmann, *Soziologie des Risikos*, Berlin, 1991.
- 12 L. Jean Paul, *Werke* (Norbert Miller Kiad.) 4. k. München, 1968. II. köt. 322.
- 13 L. *Rischio e osservazione*, kézirat. 1991.

KONRÁD GYÖRGY/KŐÓRA

MARGÓCSY ISTVÁN

Konrád György:
Kőóra. (Agenda II.)
386 oldal.
Pesti Szalon, 1994.

1. Pardon! AllegÓriÁja! SZÁ

2. À la recherche du „roman nouveau” perdu... SZÁ

(Mindig történik valami) Konrád György új regénye (és regényének cselekménye) valóban a Kőóra jegyében áll: mind a regény, mind a regénybeli város fölé fel van építve a jelképes (de a regényen belül valóságos) kőóra, az állandóság és mozdulatlanlás szép, archaikus és paradox (hisz ez az óra, természetesen, áll!) szimbóluma,¹ mely így, szinte kifordulva önmagából, minden szinten az időtlenség auráját van hivatva felmutatni, képviselni – vagy egyszerűen csak lehetségesként állítani. Az egész regény, elbeszélő szövege, cselekményvezetése, hangulata mintha mind azt sugallná: az lenne a jó, ha lenne időtlenség! Be jó is lenne, ha a város fölött lehetne ülni (ülnünk), az időt és történelmet lenn hagyván magunk alatt! Mert hisz a városban, a történelem színterén, sajnos, mindig történik valami, ráadásul valami roppant érdekes és fontos dolog, ami mindig teljesen újrastrukturálja az ember (emberek, szereplők) életét és sorsát – ami azt is eredményezi: hiába vonzódik szemmel láthatólag az elbeszélő, no meg a főhős (NB. a természeténél fogva átutazó) az időnkívüliség (tárgyi és erkölcsi) absztraktumaihoz,² a regényben hihetetlen mozgalmasság uralkodik – tényleg mindig történik valami... Ha olvassuk a könyvet, akár a személyes vagy történelmi múlt felidézését, akár a jelen eseményeit nézzük, mindenütt oly nagyszabású, zsúfolt, hihetetlenül súlyos elemekből álló eseménysorra bukkanunk, hogy szinte elcsodálkozhatunk: ha egy ily kalandos és változatos világ egyáltalán lehetséges, ha ily vonzó tarkabarka szépségben vagy csúnyaságban tündökölhettek fel egy világ, akkor vajon miért is kell belőle, s hova, elvágódni?

Konrád városa (azaz szereplőinek sorsa és történelme) a szélsőségek városa: bárhová nézünk vagy nem nézünk, megdöbbentő extremitásokba ütközünk. A város világa: maga a folyamatos zajlás. Kalandok, gyilkosságok, öngyilkosságok, látványos szerelmek, hőstettek és árulások, fenséges erények és bűnök váltják egymást szakadatlan, egyénileg és kollektíven, személyesen és személy feletti módon, vagyis történelmileg. Aki fellép e regényben, ami említésre méltónak tekintetett, mind csak szélsőségként mutatja fel magát – az átlag, az átlag alatti történelmi vagy erkölcsi szint annyira nem méltó a figyelemre, hogy nemcsak nem ábrázolják, de nem

is vétetik³ észre (ami viszont észrevétetik, az még akkor is szokatlan, különös, ha semmi jelentősége nincsen, s kizárólag hangulatfestésre használtatik,⁴ mint pl. az a háromszor is! megemlített, kissé bizarr, de szerep nélküli hölgy, aki élő patkányt visel a vállán, hogy farkát időnként megszophassa...). A norma, amit a regény, kissé tizenkilencedik századi ízlés alapján, sugall, a kizárólagos szélsőség lesz, mind az erkölcsi, mind az esztétikai igény felől nézve. Mintha hajdanvolt romantikus kalandregények színpompás és titkokban bővelkedő eseményvilága és cselekménysémája elevenednék meg előttünk,⁵ a huszadik század kopottas történelmi díszletei közé rendezve: igazi (illetve igazinak beállított) hősök és gonosztevők, áldozatok és intrikusok játsszák itt a történelmet, igazi romantikus sémáknak próbálván újra megadni a régi, kissé avított hitelt – pl. még oly kétségbevonhatatlanul nem szándékú párbajjal is találkozhatunk, melyben valóban a jó és rossz hősi princípiuma vált, történelmi sorsfordulóként, kölcsönösen sebző lövést egymással, hogy aztán, évtizedek múltán, egymással ismét szembekerülvén, a halált hozó csapás is megkaphassa majd a maga leleplező, igazságosztó szerepét...

Mindez rendben is lehetne akár, ha nem lenne a regény egyébként teletömve⁶ a mindannyiunk által (így vagy úgy, de valamelyest mégis közösen) ismert jelen világ és történelem megannyi félreismerhetetlen, szinte adatszerűen azonosítható konkrétumával. Konrád e regényben oly kézenfekvő, egyszerű naivitással, nemegyszer kulcsregénybe illő módon bánik tematikus világának elemeivel, olyannyira *mimetikus* mozgósítja⁷ ábrázolt világának tárgyait és figuráit, hogy e romantikus felstilizálás és polarizálás legalábbis némi magyarázatra szorulna.⁸ Csak az első szinten közelítve a kérdéshez: hol is játszódik a regény – Budapesten vagy Kandorban? Az előző Konrád-regény, a *Kerti mulatság* (mely, a közös alcím, az *Agenda* alapján is, a közös szereplők révén is közvetlen előzményként kezelendő), még vállalta Budapestet – a *Kőóra* helyszíne, szerzői utasítás alapján, már nem is keresendő a térképen. De ha a valóságban nincs ilyen város, akkor hogyan sétál benne a *valóságosnak* és történelminek ábrázolt Nagy Imre? Akkor hogyan kerül az itteni értelmiség lakásának falára Jovánovics György alkotása? Sőt: hol történt meg, a *valóságos* múlt időben, ezek szerint, az '56-os forradalom? A rengeteg konkrétum, mely magabiztosan, minden indoklás nélkül, tényleges és valóságos névértékben lesz megemlítve, elemezve és értékelve, nagymértékben zavarólag hat a látványosan önkényesnek mutakozó fikció nagyvonalúságával szemben, s mindvégig felvilágosítatlanul hagyja az olvasót a szerzői vízió egészének hitele, hitelesíthetősége felől.

3. *Félek, itt kissé elragadtatja magát az egyébként patikamérleggel mérő recenzens, aki nem mutat különösebb érdeklődést a már-már túlsúlyos lírai önéletrajz iránt az esszéregényben. Pedig ez az értelmezés tucattal kínálna a szépen megírt (kiszármolt?) átlagot Lanra anyukájától Kobra feleségig, a szomszéd órásműhelytől a tejvendéglőig.*

Fordított a baj szerintem. A nyakatekert önéletrajz számtalan „átlag fölötti” eseményt tartalmaz, melyek valószínűleg így-így megötrétek, mégis stilizáltak, majdhogynem giccsé stilizáltak tűnnek a rengeteg művien nem hétköznapi motívum karéjában. A bányász Cibulka és a paraszt Kabserkó tan-története például bacsópéteri magasságokban száll-dos; hasonlóan kimódoltnak tetszik az orosz ágyúcső célkeresztjében megejtett flört Lónalval két egzisztencialista érv színtetében; és könnyekre ingerel, amikor a pafajkás Késmárki elkobozza az ugyancsak felfegyverzett szerzőtől közös szerelmük, Lanra feltéve őrzött fényképét. Úgy érzem, Konrádnak nem igazán fontos, hogy elhiggyük az életét. KJM

4. Vigyázat! *Tatik-tetik hadnagy!* SZÁ

5. Az ember szinte hallani véli a Sue (Eugène) percegését. Párizs rejtelmi rémlenek. SZÁ

6. Teletömve? Mi mivel? A képzelte világ a valóssal – mint a szemletró véli –, vagy fordítva? Egyáltalán: érdemes-e ezt a kérdést feltenni egy olyan regény esetében, mely percről percre a szabad átjárás (és nem csupán a szabad átutazás) himnuszt zenget? Az átjárásról MINDEN KÖZÖTT, a játékos-cinikus, szemléltető, lomhán-kényelmes határátlépését az „én nem vagyok mi senkivel” (283. o.) elve alapján. „Nincsenek tények, csak képek” (23. o.), „leginkább nemhosszúrné szeretek, elshanni a dolgok között” (306. o.) – hirdeti a szerző valamelyik regénybeli szóvivője. Konrád nem magyaráz – mint a recenzens szeretné –, hanem elmélkedni óhajt. Játsszani – saját élettörténetével, élettörténetével: unom magam, és unom az olvasót is, okos vagyok és öregszem. jaj. KJM

7. Vegyünk egy mimetikus mozgósított figurát a 11. o.-ról. A leírások aprólkossága miatt először azt himők, hithű sans-culotte-tal van dolgunk: „Hatvan felé járó tanárembert lássanak maguk előtt, öltözéke szörke tweedzako, fehér pamuting, fekete cipő, gimnazista kora óta így jár.” S jön a fordulat, amelyből azt vélelmezhetjük, hogy egy ún. tárogatóval (más kifejezéssel: mutogató bácsi) szembesülünk: „Reggeli kávé után kabátot vesz...” BA

8. No persze nem épp posztmodern szempontból! SZÁ

(Korunk hőse, Dragomán) A könyv főhőse, és túlnyomó részben egyes szám első személyű elbeszélője Dragomán, az átutazó, a huszadik század történelmének egyszerre és egyaránt aktív és passzív szereplője és hőse, a könyv sugallata szerint korunk értelmiségi etalonja, akinek – az én-regény itt is érvényesülő műfajhagyománya szerint – lényegében mindig csak igaza van. Dragomán lesz a város és világ történetének értelmezője és katalizátora – azáltal, hogy sehol nincs otthon, de mindenhol kiismeri magát s felismeri a helyzetet, hogy mindenhol ő hozza mozgásba és teremti újjá az éppen adódó helyzetet (azaz mindenhol ökörlötte történik meg a valami: *körülötte* lőnek, az esetek többségben épp *őrá*), lényegében klasszikus demiurgoszi szerepben érezheti magát (még ha emiatt, legalábbis időnként, sajnálja is magát). Dragomán a hős, akinek, saját bevallása szerint, a történelem készítése folytán, *sajnos, muszáj hősnek lennie*⁹ – és aki, a kalandfilmek szabványai szerint, valóban sokoldalú hős is lesz: miközben egyetemi tanári teljesítménye osztatlan nemzetközi elismerést arat, s szavára az egész világon odafigyelnek, könnyedén átússza a tengert, karatézik, zongorázik, hasba rúgja a taxisofőrt, személyesen lelövi a szovjet városparancsnokot, repülőgépet vezet, kábítószert szív, titokzatos nemzetközi vállalatot irányít, nemzetközileg védi a szabadságjogokat, öklével egy csapásra agyonüti ifjúkori és ideológiai ellenfelét, akinek szeretője utólag azt is elismeri, hogy a mi hősünk az ágyban is jobb teljesítményt nyújt...¹⁰ Ám hősünknek (s elbeszélőnknek) mindeközben a szemé se rebben, s a regény sok melankolikus reflexiójában e rengeteg kiválóság mint a világ legtermészetesebb adottsága jelenik meg, melyre, úgy látszik, a korszerű értelmiségnek, akarja, nem akarja, szüksége van. Konrád itt ugyanazzal a finom csalással (vagy szelídebben szólva: szerzői fogással) élt, mellyel a hatvanas évek filmjeiben Godard, aki Belmondóval játszatta el az értelmiségi prototípusát, tréfálta meg azonosulásra szomjúhozó nézőit, s e regényében a rezignált, kontemplatív világértelmező bölcsét, hogy minden modern elmélet és tapasztalat dacára mégis megőrizhessen valamit (ha másként nem megy, megszüntetve) a hegelianus világtörténelmi hős nagy formátumú szerepéből, felruházta az akcionista bajnok omnipotens aktivitásával és legyőzhetetlenségével. Dragomán és a regény, az elbeszélő szólamának kizárólagossága folytán, követendő modellt s hősi példát¹¹ kíván nyújtani és javasolni, az utóbbi évtizedek regényeinek stratégiájától kissé elütő módon. S mind a javaslattevő módszer, mind a javasolt példa hogy maga után kívánnivalókat. Pedig hát minden olyan

9. Ez is egy Muszáj-Dragomán! SZÁ

10. És a kritikus mindebből nem éri ki az ironiát!
O, tempora... SZÁ

11. Amit a kritikus szem „finom csalásnak” lát, én hajlamos vagyok az éppenszak korosodó tró „bárcsak én is ilyen lehettem volna” későgyermeki vágyakozásának jelének tekinteni. Az enyhe Torschlusspanik önironikus fölbukkanásának. Nem tudom, jót tesz-e ez a „csalás” a regénynek, engem – művészetelméletileg pallérozatlan – szórakoztat. Kivált, amikor az önténelpítésbe gúnyos férfiból vegyül.

Konrád ugyanis a Kőőrában megírja a Közép-Európa-Haza-Bölcsé (vagy kére gondolhat) Kunderát csak egyszer idézi) paródiáját, igaz, nagy-nagy szeretettel. Hősünk, a kozmopolita kultúrguru, kitől vetettek a hatóságok és a féltékeny férjek, valójában egyfolytában, de lezseren gyón: meggyónja az olvasónak élete utolsó fél évtizedét, a mégly szent ügyek érdekében elkövetett konferenciaturizmust és láng-ozlopkodást.

Szemben az ötvenes évek egyes szám első személyével, a kilencvenesekben inkább csak történnék Dragománnal a dolgok: „Fennakadtam és úgy maradtam, csak a többiek még nem veték észre. [Jelenem, észrevettük.] Bácsizó mosoly, tanítók, szöszmötölök, üzöm a mesterségemet, check in, check out, aztán egyszer a check in elmarad” közli velünk a szerző már a tizedik oldalon. „Bölcséségek és számárságok” hagyják el „beszélőgépét” – írja utóbb (16., 17. o.), majd érzelmesen végigpanaszolja a könyvet, hogy ő, az örök passzívista, aktíva lett, és beleszónált az (így mondanám:) morálprédikátor (margócsyul: sztoikus anarchista) kétértelmű szerepébe.

Holott nemrég fedezte föl magában az örök hódító után a büszke családapát/nagyapát, az imádott város után a vidéki idillt (vö. hegymagasi jegyzeteivel, melyek némelyikét beemeli a regénybe a szerző). Az elmúlás első jelei látán kicsit szentimentális lesz. Kicsit túl komolyan kezdi érdekelni a betegségek, és hogy vajon tovább él-e tanítványaiiban. Kicsit sok az unoka-hőstörténet is. De az úriemberi tartás, ha enyhe kábulatban is (a „dragomán” szöveccet [287. o.] kihagytam volna), marad; a liberális attitűd hitele él. Valójában nem is gyón, csak gyónogat, vezetkedni pedig végképp nem hajlandó. Még innen van a közhelyen. KJM

egyszerű: részvevő rettenthetetlenség és okos melankólia¹² – e két elemből van összekeverve e regény értelmiségi receptjének impozáns panacea; nagy kérdés, van-e, aki be is tudja venni.

(Hogyan legyünk sztoikus anarchisták?) Mert e regény, különös módon, én-regény voltának, szaggatott emlékező-technikájának, szabad asszociációs tudatábrázoló módszerének valamint felbontott, személyváltogató narrációjának dacára (vagy netán éppen következtében?) is irányregényként működik (vagy legalábbis, alighanem, annak van szánva): nemcsak az egész világ (extenzívnek állított) modellje, hanem e világ megértésének és megélésének a helyesnek (vagy talán csak „normálisnak”) vélt módozata is javaslatba tétetik. Dragomán mint elbeszélő (vagy mint az elbeszélő szócsöve és alteregója), midőn önmagát állítja és meséli el, lényegében világlátását érvényesíti – más világlátás pedig vagy nincsen sem ábrázolva, sem érintve a regényben, vagy pedig csak Dragomán ellenlábasaként jut szóhoz, a regény (azaz az elbeszélő) által ridegen és belátás nélkül elutasítva. Dragomán nemes toleranciával tűri el e lehetséges, de nagyon kétséges világlátásokat, kiábrándultan veszi tudomásul, hogy e világlátások, ha vannak egyáltalán, mind őellene irányulnak, s ezért a maga módján folytonosan küzdeni kénytelen ellenük – egészen igazának biztos sarjadásáig. Hogy ez az igazság a világ tényleges menetén folyamatosan kicsorbul, az természetesen a világ hibájaként kell hogy felfogassék – az elbeszélő főhős, ha igazát újra nem sikerült átültetnie a világba, némi jogtalan üldöztetés után legfeljebb újra eltűnik, s majd máshol, lehetőleg még szélsőségesebb bajokat felmutató világállapotban fog felbukkanni. Furcsa világnézeti ketősség olvasható ki e regényvilágból: egyrészt minden történelmi mozgás és állapot (azaz hatalmi szerkezet) mint igazságtalan és embertelen *valami* lesz beállítva, melyben az igaz ember nem érezheti magát sem otthon, sem biztonságban, s ezért feladata a folyamatos leleplezés lesz (e téren igen érdekes a könyv interpretációja 1956-ot illetően: mintha a forradalom demitologizálása és deheroizálása is lezajlana); másrészt azonban, éppen azért, mivel minden történelmi mozgás és állapot ilyen, mindezt jobb rezignáltan, a megváltás igénye nélkül, jámbor, megbocsátó humanizmussal tekintünk... Nagyszabású anarchista indulatok lesznek e regényben kegyes sztoikus belenyugvással összevegyítve¹³ – nyilván ezen különös elegynek fogyaszthatóvá tételéhez és illusztrálásához van aztán szükség a bemutatott képek és jelenetek túlszínezésére.

E regény (Dragománon kívüli) lényeges szereplői mind ugyanígy csak illusztratív-didaktikus funkciót töltenek be: csak azok kerülnek be az elbeszélő látókörébe, akik valami-

12. A regényhősnek oly számos kiváló képessége van (a felsorolást lásd a főszövegben), hogy okos melankóliája néha mások lesajnáltságává (úgy szólván göggé) válik. A 44–46. oldalon például oly sok kellemetlenkedő (mondjuk így: pikírt) megjegyzést kap minden, a szövegben felbukkanó halandó, hogy az már nem az elbeszélő hős közérzetét festi, hanem átlátszóan lenézésre. Fellép egy „tudós” és „szemtelen” nő; egy régi barátja, aki „kis, önelégült kacajt” hallat; egy régi ismerős, akiről a hős eszébe jut, hogy „Nem szeretek egy másik férfival kis helyen összezárva lenni”; átvomol a színen „a hely örök elvont festője előremeredő, látványosan színezett asszúr szakállal”; látjuk „a téren görkocsosyázó önimádókat”. A betetőzés: „Két kisfiút halad a járdán egymás vállát tákarolva, almát esznek, köpködik a magját, azt hiszem, meg vannak győződve róla, hogy ők ketten az igazak.” Pedig – érzé ezt mindenki, aki egy kicsit is a sorok mögé lát – az önéletrajzi ihletésű főhős, ő az igazi. BA

13. Ebből is kitétszük, hogy senki sem lehet sztoikus a saját hazájában! SZÁ

lyen módon közvetlenül kapcsolódnak az adott világ hatalmi viszonyaihoz. Dragomán hatalomellenessége e téren mintha épp ellentétébe csapna át: csak azokat veszi észre, csak azokkal áll szóba, akiknek, ilyen vagy olyan módon, közük van a hatalomhoz – s mindezt azért, hogy elhatárolja magát tőlük. A regény világa mintha csak nagyszabású példatárként szolgálna Konrád hajdani történelmi-politikai esszéjéhez az értelmiség osztályuralmáról: e világban minden értelmiségi uralmi kérdéseket él meg vagy ültet át a valóságba, s fordítva: aki uralmon van, az értelmiségi módon definiálja saját világát és önmagát (a leginkább megrendítő példát erre amaz asszony szolgáltatja, ki politikai férjének halála után, a gyilkosnak, azaz Dragománnak ágyában is saját nagyszabású politikai karrierelképzelését fogja kifejteni). E látványos és elemeiben gazdag kalandregény ugyanis állandóan beletorkollik a didaktikus esszé bizonyító eljárásainak útvesztőjébe, s az elbeszélő, avégett, hogy tudásanyagát és meggyőződését részletesen elmagyarázza, minden rendelkezésére álló eszközt alárendel a bizonyításnak: a regény emiatt aztán talán képregénné¹⁴ válik, melyben az egyes jelenetek, színes önállóságuk mellett is, csak tézist kísérő illusztrációként fognak fel és eltűnni.

(Képesség és kényszer) „Az embert az Úr megáldotta a beszéd képességével, és egyúttal meg is verte a fecsegés kényszerével” – mondja Dragomán, kissé túláltalánosítva, de talán nem teljesen jogtalanul. E regény, melyben oly sok jeles beszéd olvasható, általában valamely megbecsülendő (s valóban bölcs) tanulság ismertetésekor, sajnos alaposan túl van írva, s bőbeszédűségének olykor nincs határa.¹⁵ Hiába a sokszor próbált játék, melynek során a beszélő figurája így vált vagy úgy vált (hol első, hol harmadik személyben;¹⁶ hol újabb figura fog önmagáról új szótalmot kezdeni stb.), az egész regény elbeszélő szólama mindvégig egy hangon szól: a képekkel dúsított esszéisztikus magyarázat hangján. Szóljon bár a szöveg a Kádár-kor általános jellemzéséről, a kávéházi pincérről vagy az épp mozgósított szereplő gyermekkori emlékeiről, a nyelvhasználat soha nem módosul, soha nem alkalmazkodik az érintett beszélőhöz vagy témához (mikor aztán többen beszélnek, pl. a Végjáték c. fejezetben, e nyelvi-technikai probléma az egész jelenetet képes teljesen tönkretenni). Konrád, úgy látszik, megmaradt és megmarad esszéírónak – erre találta ki nyelvét, erre jó: regényeiben ez az esszéizálás nagyfokú monotoníába fullad. Míg *A látogatóban* e homofón előadásmód, a beszélő figurájának árnyalt körvonalazása, valamint a cselekmény teljes kiiktatása miatt még impozáns eredményt hozhatott, a továbbiakban, mikor a regény világa már nemcsak egy szubjektív vízió kivetüléseként akart megfogalmazódni, a fikció sokágúsága miatt e nyelv-

14. Egy képregény is lehetne műesebb, ha a szerző finomabban rostálná bon mot-ot. A „mind élethe-vágóan fontos, tehát nélkülözhető” (5. o.) állítás dialektikája, bevallom, nem vágott földhöz, különösen, mert nem saját aforizmáiról, hanem a hozzáírt levelekről mondja Konrád. Hasonlóképp, „a múlt plasztikpedőjével van letakarva, mint halott ember az utcakövön” (22–23. o.) komor tétele ez idáig nem kedvelte meg velem a történelem tudományát. Az „élni akkor is jó, ha rossz” (153. o.) igazsága viszont slágergyanús, kivált ha a folytatást („mert a rossz is jó”) együtt dúdolom Seres Rezsővel. „Mindig, mindensütt ott volt, tehát nem volt igazában sehol” (340–341. o.) – ezt még önostorozásként sem vagyok elhinni a szerzőnek. Kértek leg-alább ezüstöt pótkni... KJM

15. Lehetsz SZÁ

16. A sokszor próbált játék sok rutinos játékosát megkérdeztem: mindig tudja-e, ki beszél (narál) a regényben. Azt felelték, nem. Csak ezt nem vallják be (itt, a Margináliákban sem). Én bevallom – a nevében is –, hozzátéve: ez a bizonytalanság tán még nagyobb baj, mint az, hogy a dialógusokban mindig ugyanaz az egy száj beszél. BA

használat megmerevedett, elvesztette hajlékonyságát és de-
kórumát, s lényegében függetlenedett a kitalált és ábrázolt
világtól.¹⁷ Sőt: míg *A látogató* nyelve, épp a szubjektív vízió
kizárólagosságát bizonyítandó, rendkívüli ornamentikával,
szinte barokkosan fényűző, vad szóképekben gazdag pompá-
val ékesítette mondatainak feszes és pontos szerkesztését, ad-
dig e regény homofón mondatrendje már nagyon ritkán
használ erősen metaforizált nyelvi megoldásokat – az önálló,
nyelvtteremtő fantázia mintha átadta volna a helyét a lé-
nyegretörő, a konvencionális jelentésekben jobban bízó ki-
fejtés kopárabb, szinte csak a figurális retorikát mozgósító
szintaxisának. Emiatt bizony e regény nyelvisége már semmi-
lyen szempontból sem nevezhető gazdagnak – e szöveget,
grammatikális korrektsége mellett is, inkább talán bizonyos
laza pongyolaság dominálja.^{18, 19} Ráadásul elég sok kellemet-
len és zavaró figyelmetlenség és tisztázatlanság is benne ma-
radt a szövegben, akár megmagyarázatlan és odavetett, kifej-
tetlen tények esetében (pl. vajon ki lehet az az István, aki a
Nagy Imre-jelenetben mintegy kétmondatnyi említést nyer,
az olvasót teljes bizonytalanságban hagyván? – 94.old.), akár
olyan rossz mondatsorok esetében, melyek az elindított kép-
sor félbehagyásáról tanúskodnak (kérdés pl., hogyan lehet
hátral összekötött kézzel orrot piszkálni,²⁰ vagy hogyan lehet
egy fotelban ülő embernek lépteit figyelni... – 182, 101.
old.), akár a grammatika hirtelen összetorlódása révén (pl.:
„A zsidótörvények hatálya alól mentesítő papír eltépetett,
Imre bácsi homlokon lövetett. A nőt előbb be akarták vinni
a számonkérés székházába, hogy némileg megkínózzák, meg-
erőszakolják, és élve vagy halva kidobják, de a földön tér-
delt, és nézte Imre bácsi fejét a két vállára támaszkodva. Azt
mondták neki, hogy most már elég, menjen.” – 13. old. Kér-
dés: miért előbb? miért de? ki támaszkodik kinek a vállára?
stb.). Stb., stb.²¹

(**Agenda, avagy: mi a teendő?**) Furcsa és szomorú olvas-
mány e könyv: Konrád, ki sok kiváló esszéjében adta már
meg jeles gondolatainak tanúbizonyságát, regényében még
halvány visszfényt sem produkálja esszéista irányának és eré-
lyének. A regény fikciójának, a regényfikció poétikájának,
úgy látszik nagyobb a tehetetlenségi nyomatéka és ereje,
hogyssem a minden határ eltörlésére is hajlandó akaratos írói
szándék, e téren, csak úgy áttörhesse. Holott a nagyretörő
szubjektív szándék megvan, s nem is tagadja meg (legfeljebb
csak elrejti) magát. Konrád teljesen magáénak tudja (vagy
talán inkább: akarja tudni) regényének világát: Dragomán
városa, mely mint láttuk, kísértetiesen hasonlít Budapestre,
Kandorra változtatta nevét, egyik szeretőjének neve *Kadron
Melinda*, világvállalata pedig a *Darnok* elnevezést viseli –
mily érdekes, hogy mind e név a *Konrád* név anagrammája-

17. A Konrád-próza alapvető jellegzetessége (baja)
ez: nincs benne szkat, idézett beszéd, a különböző
szereplőknek nincs saját szavuk, minden le van for-
dítva az elbeszélő-író nyelvére. A látogató épp er-
ről a lefordításról szól, arról, hogy a gyámügyi elő-
adóból hogyan lett író, épp ezért az előadás ott teljes
mértékben indokolt, s a regény feszültségének alig-
hanem legfőbb forrása volt. A látogató utáni má-
vekben azonban mindent bekebelezett az esszéstílus.
Hiába a sok döbbenetes történet, kaland, színes éle-
tít – mégis, az olvasó mindegyikben valami menthe-
tetlen életidegenséget, valami „értelmiségi okosko-
dást” érzékel. (Talán az egyetlen kivétel a Kerti
mulatság azon részei képezik, melyek a berettyóúj-
falusi gyerekkort idézik meg: a gyerekkori benyomá-
sok olyan erősek, hogy ellen tudtak állni a szerző
stílusis agressziójának.) BE

18. Ha nem tévedek, akkor a fenti mondatokat vé-
szont nyelvtani helyességük mellett is inkább talán
bizonyos – latinosan – kötöttség pongyolaság uralja.
KJM

19. Ugyanakkor megmaradt a jelentéshalmozás
pongyolasága is, ami alatt azt értem, hogy a jóhang-
zás vagy a sokatmondás szándéka, vagy ki tudja, mi
miatt, jelentésükben szétartó, különböző jelentés-
tartományokba tartozó szavak kerülnek egymás
mellé, s teszik ezáltal a mondatot értelmezhetetlen-
né. Egyetlen példa: „A szomszéd ház 1949-ig kuple-
rűj volt, ebben a csendes utcában vonultak az 1820-
as években az örömlányok virággal a romantikus
költők alig megvesztegethető tekintete előtt.” (82.)
Miért „virággal”? (Csak nem azért, hogy alliteráljon
a „vonultak”-kal!) Miért „romantikus”, miért
„alig”, s miért lenne „megvesztegethető”, pláne „alig
megvesztegethető” a költői tekintet az örömlányok
vonatközútsáiban? BE

20. Kézzel biztosan nem, no de például lábbal...
SZÁ

21. Stb.: „...kinek jutna eszébe hatalmas diadallal fü-
työlni a D-dúr toccata és fűgát” – olvassuk a 33.
oldalon. Nem J. S. Bach közismert, d-moll hangne-
mű darabjáról van szó? A hátszöveges Grove-féle zenei
lexikon BWV-jegyzéke 3 toccata és fűgát, és egy tocca-
ta, adagio és fűgát regisztrál, D-dúr nincs köztük.
Egyébként irigylem Dragománt, mert a toccatát még
csak elfűtyölni földi halandó, de egy fűgát... BA

ként is olvasható! Konrád, roppant esszéisztikus szubjektív-
tásában a regény egész világát önmagából eredezteti, s emiatt
az egész működést is csak maga magyarázza – kár, hogy a sok-
ágú, fiktív történetmondás öntörvényűsége nemigen akart
engedelmeskedni neki. A regény befejezte után az olvasóban
valószínűleg inkább csak kínzó kérdések fognak megmarad-
ni. S mindez nemcsak visszamenőleg, az elmesélt történet
vonatkozásában érvényes, hanem előre felé is, a regényzáró
nagy, emblematikus titkot illetően is: hisz az olvasónak talán
érdemes volna azt is tudni, mit keres majd a rezignált és ri-
deg elbeszélő valamint a (meg nem magyarázott módon) el-
tűnt, majd (meg nem magyarázott módon) megkerült főhős,
oly sok balszerencse közt, oly sok vizály után, épp Szentpé-
terváron?²²

22. "A kulacsban megfagyott a vodka. Stop. Zúz-
mára lepi szakállam. Stop. Farkaskaland indul.
Stop. Kőszívű ember fia. Stop." KJM

Két napom

MÁRTON LÁSZLÓ

1995. II. 4., szombat

Semmit sem bírok belülről nézni. Semmi sem bírok lenni saját elbeszélésemben; még az a test nélküli hang sem, amely megszólal, még az sem én vagyok. Ugyanakkor elbeszélőként nem tudok másban élni, csak abban, amit elbeszélék; a köznapi élet mozzanatai csak azt a köznapi embert érdeklik, aki rendészeti vagy postai szempontok szerint azonosítható velem. Az elbeszélést nem tekinthetem tárgynak, csak folyamatnak; a tárgy levált az élő gondolatról, viteti magát végzetével az évek múlásán és a befogadás kalandjain keresztül, amely kalandok közül talán a legizgalmasabb a végső feledés. A folyamatot viszont kénytelen vagyok szaván fogni: ha valóban elbeszélés, akkor elfelé beszélődik. Az elbeszélés maga az elmúlás; az idő, a nyelv és az élet elmúlása.

Ha lírikus volnék, és a lírikus epilógját akarnám megírni, akkor bizonyára fájdalmasnak találnám azt aényt, hogy a vers nem egyéb, mint a költői Én elbeszélődése, vagyis elmulasztása; bizonyára ennek a fájdalomnak adnék hangot. Esetleg örvendetesnek találnám azt aényt, hogy a vers nem egyéb, mint a megformálás győzelme a költői Én fel nem oldható rabsága fölött; bizonyára nem leplezném azt az örömet, amely a lelemények eszközké alakításából adódik. Én azonban nem bírok az elbeszélés hőse lenni; sem a fájdalmat, sem az örömet nem mondhatom a magaménak, sőt még az a kíváncsiság sem az enyém, amely az elbeszélésnek mint folyamatnak legfőbb mozgatója. Ugyanakkor a kíváncsiság, amely az elbeszélésnek mint az olvasó előtt megjelenő majdani tárgynak legfőbb létrehozója, elsősorban arra irányul, hogy: ki az az én?

És mivel az elbeszélés mint folyamat a kíváncsiság tetet öltésének is tekinthető, az iménti kérdés így írható körül: mi történik az elbeszélés folyamatában, és e folyamat során mit jelent az a szó, hogy „én”?

Csak hogy az elbeszélésnek, ha valóban elfelé beszélődik, nem az a dolga, hogy választ adjon efféle kérdésekre; ellenkezőleg, az elbeszélés azért tud elfelé beszélődni, mert újra meg újra szembekerül efféle kérdésekkel, és mindannyiszor megkerüli őket.

Elbeszélésem nemhogy hőse, de még csak cifra szolgálja sem bír lenni saját elbeszélőjének. Jobb napjaim úgy telnek el, hogy kitalálok és megírok egy történetet, majd kitalálok és nem írok meg három történetet. Legjobb napjaim során kitalálok és nem írok meg egy történetet, majd kitalálok és nem írok meg három történetet. Ha viszont valóban kitalálok és kigondolom őket, akkor ennek a fo-

lyamatnak kifelé kell irányulnia. A történetek benne vannak az esti szélben; kigondolom és kitalálok őket az esti szélből, és ők, ha ez sikerül, kilépnek belőle. Benne vannak az esőcseppekben, a falevelekben, a járművek által felvert porfelhőkben, évtizedekkel ezelőtt beolvasztott ólombetűk festékes lenyomatában; kigondolom és kitalálok őket mindezekből, és ők, ha ez sikerül, kilépnek belőlük. Benne vannak a mennyezet repedéseiben és faltáiban, amikor naphosszat fekszem a pokróccal letakart ágyon elszorult szívvel és elszorult torokkal; kigondolom őket a faltokból, kitalálok őket a repedésekből, és ők, ha ez sikerül, kilépnek, és az én történeteim lesznek.

Szeretem azokat a történeteimet, amelyeket kitalálok, megírok és eldobok. Még jobban szeretem azokat, amelyeket kitalálok, megírok, majd hónapokkal vagy évekké később újraírok. Nem kevésbé kedvesek a szívemnek azok a történeteim, amelyeket kitalálok, megírok, majd hónapokkal vagy évekké később is változatlan formában érvényesnek érzek. Legjobban azokat a történeteimet szeretem, amelyeket elfelejtek, mielőtt megírhatnám őket.

Akiket történeteimben meg tudok szólítani, azokat nem tudom megtalálni a történeten kívül. Önöket, akiketől most elbúcsúzom, hölgyeim és uraim, Önöket sem fogom megtalálni soha. Lehet, hogy nem is nagyon keresem Önöket, ám ez figyelmen kívül hagyható mellékkörülmény; mert éppígy az is lehet, hogy annak reménye tartja életben az elbeszélőt, aki történetesen én vagyok, hogy egyszer mégiscsak találkozunk.

És, noha nem feleltem arra a magam feltette kérdésre, hogy „ki az az én?”, annyi biztosan elmondható, hogy ezeknek a szavaknak a láncolata vagyok, amely benne foglaltatik az elbeszélés folyamatában. Attól fogva, hogy búcsút veszek Önöktől, hölgyeim és uraim, addig, amíg ismét fel nem bukkanok egy (most még nem létező) történetben, ahol majd újra meg fogom Önöket szólítani: szóról szóra mindig más leszek, mint aki vagyok ebben a pillanatban. Ugyanígy az Önök ismeretlen arca helyett is más, hasonlóképpen ismeretlen arcokat fogok hölgyeimnek és uraimnak szólítani; így és csakis így tudom elképzelni a hűséget Önökhöz és önmagamhoz.

1995. II. 6., hétfő

Nyolc óra. Telefon. Zéccsuklom (= kezét csókolom), nem-nem, telylyyiesen ki-van-zárva, hogy tíze odamenjek, hát még én mennyire sajnálom, kösszlátásra!

Fikció és irodalom: hogy mi az irodalom, azt az olvasó dönti el, hogy mi a fikció, azt a szerző dönti el. (Még egy kicsit barátkozni kell a közhellyel!) Numa Pompilius bölcs mértéktartása ragályként terjed.

Asszámi tea (kitűnő, de fogytán van).

Cardenio szereti Hyoldát. Hyolda szereti Lucianót. Febronia szereti Cardeniót. Luciano nem szeret senkit. Affra (boszorkány) és Capor (varázsló): egyikük Hyolda alakjába változtatja Febroniát, másikuk elhiteti Hyoldával egy korhadt fatörzsről, hogy Luciano. Szerelmi jelenet: fatörzs + Hyolda (a dendrofilia motívuma már Krúdnyál is megvan!), Febronia + Cardenio. Febroniának gömbölyödik a hasa, Hyolda szűz. (Vagy mégsem?)

La Rochelle-ben 1163. jún. 12-én véreső hullott. (Még még sokszor máskor is.) Titus Livius III. 1.: háromnapos köveső, 1510 elején Lombardiában nemkülönben. Hapellius véleménye szerint a napsütéstől kövé sűrűsödik a levegő.

Kilenc óra. Telefon. Én hívom E. P.-t, Gitta már elment. P.-nek finom, kedves, kissé dolgozós hangja van, két-három kerekre sikerült mondatban kihátrálok a beszélgetésből.

Csinosnak mondott leány Nietzsche-verseket hoz az I... Kiadóból. Köd előtte, köd utána; a versek maradnak. Foglalkozni kezdek velük: lefordítom, áthúzó; lefordítom, áthúzó.

Magdeburg, 1622 pünkösd: rézfíllér eső. Róma, Acilius és C. Porcius consulsága idején: húseső. Maiolus és Palmerius állítása szerint 989-ben Párizs környékén halesső volt.

Tíz óra. Telefon: F. András. Vajon a „Landdrost” kifejezésnek mi lehet a magyar megfelelője? Némi tanakodás után abban maradunk, hogy császári személynök, bár tulajdonképpen országbíró vagy ítélemester is lehetne. Utána még némi eszmecsere a magyar és a német jogfejlődésről, valamint a feudális alkotmányosságról, továbbá az Új Színház műsortervéről.

Nekirugaszkodom a következő Nietzsche-versnek. Mi rímel arra, hogy „esprit”? Például: seprű. Ha valakinek a feje a földet seprű, az már némileg indokolja, hogy „sans esprit”. Meg kellene tanulni franciául.

1672: Besztercebánya környékén féregeső hullott. 1665: Norvégia több településén vészoneső, de az is lehet, hogy nagy tömegű, megszilárdult pókháló.

Tizenegy óra. Telefon. Szerzői Jogvédő Hivatal. Megpróbálnak előkeríteni egy kéziratot. Szívélyesek, segítőkészek: hívjam őket fél óra múlva. Többé nem lehet elérni őket: vagy foglalt a vonal, vagy ki sem cseng.

A kurva életbe: megint beindult a légkalapács. Bontják a Ráth György utcát. Mindenféle műanyag csövek.

Kerekes kút Sárospatakon: IDE ESIK A LABANCOK TERVE! A kút fedelén macskák párzanak, egy asszony iszik a kút vizéből, 9 hónap múlva, borzalmas görcsök közepette, kiscicákat okádik.

1549 nyarán Karintiában búzaeső volt, az egész tartomány kenyeret sütött belőle, viszont a baromfiak nem nyúltak hozzá. A búzafelhőket Magyarország felől sodorta a szél. (Netán ez valami allegória?)

Tizenkét óra. Telefon. E. Gitta. Nagyon szép lesz a könyvborító; és majd elmegy az Asbóth utcába *Lepkék...*-et nézni.

Telefon. Egy hang a TV-ből. Szerda délelőtt ki kell menni Óbudára, sajnos nem lehet átdiszponálni, ketyeg a stúdió. Hogy pontosan hol ketyeg a stúdió, azt nem tudja megmondani: van ott egy zsinagóga, meg egy benzinkút, meg egy szálloda, és különben is tudni szokták.

Postás: szilveszter délután bement a fogorvosi ügyeletre, az ügyeletes melléfogott, a fájós helyett az ép fogat húzta ki, aztán a fájósat is kihúzta, aztán azon az oldalon több kihúzónivaló nem is maradt.

Egy hang a várbuszon: „Most a nagymama jól van, most a nagypapa van meghalva”.

Tizenhárom óra. (Javítva: Egy óra.) Collegium Budapest, betoppanak H.-H. P.-hez, diktál egy szöke leánynak. Néhány perc beszélgetés és két könyv átvétele után visszazökken elhagyott mondatába.

Többrendbeli tüzesők (Stockholm, Brandenburg, Hirkán-tenger, Konstantinápoly, Szodomáról nem is beszélve). Tudós magyarázat: a földkéregből felszálló kén-gázok össze-sűrűsödnek a tüzes felhőkben.

Két óra. Kamaraszínház pénztára, pénz. (Januári fellépéseim díja.) Kiállítás az épület előcsarnokában. É. K. P. mutatja a díszlettervét, mesél Cs. tudórákjáról, K. halálos autóbalesetéről, és arról, hogy milyen jó volt az 1987/88-as színházi évad. Mondjam meg őszintén, melyik rendezés a jobb: V. akkori vagy Cs. mostani munkája? (*Lepkék...*) Méltánytalanul érzem a kérdést, mivel V. nyolc évvel ezelőtt egy ismeretlen, kezdő szerző halandzsának ható szövegét kedveltette meg a színesekkel és vitte sikerre, a mostani produkciót pedig belülről nézem.

Telefon: hívom a Szerzői Jogvédő Hivatalt, megvan a kézirat.

Meissen, 1665. III. 18: gyapjúeső; egy graesenitzi parasztleány ebből varrta a menyasszonyi ruháját, de pártában maradt.

Három óra. Könyvtár. „Az európai polgárosodásnak és művelődésnek nincs egy eszéje, nincs egy ténye, mellyel nemzetünk lépést ne tartott volna, ha mindjárt legtöbbször nyomát most már romok között, a tudomány szövegtnekének világával kell is földérintenünk.”

Ugyanezen lap másik oldalán öregek, reszkető kézírással:

Fejér Testvéreknél	600 P.
Fennálló 350-ből	
törlesztve 120 P., marad	230 P.
Összes tartozás	830 P.,
levonva	167 kg. disznó, élő

A horvátországi Kostajnicában 1612 pünkösdjén libaeső volt, de az is lehet, hogy a szlavóniai bán arrafelé parttyázó katonái lödözték le a magasan szálló ludakat.

Négy óra. Könyvtár. „Messze sovárgó vágyainak szabad röpülést engedve, feküdt Barnabás aranyos sugárral búcsút vevő nap’ alkonyában, domború hegyecskének [!] regényes oldalán. Szét szórva hevertek körülte hajdan korban díszlett monostor’ romjai, miből a ’múlандóság’ ércz fogának daczolva csak egy dűledező torony ’s mellette félig kő ’s föld omladvánnyal telt föld alatti üreg valának fenn állók.”

Johann Paterson Hain dán utazó tejzárport látott Nagyszében környékén, nem tudni, mikor.

Öt óra. Könyvtár. Barcelonában 1458 karácsonyán cukor- és mézeső, alig fél esztendővel később ugyanott skorpióeső.

Hat óra. Lilikével a *Spessarti fogadót* olvassuk, németül.

Athanasius Kircher följegyzi, hogy Kathajban 1346-ban kigyóeső esett.

Hét óra. Keresek egy meg nem valósult filmnovellát a Magyar Narancs számára. (A bőség zavara.)

Tobolszk, 1599: egér- és patkányeső; esetleg lemmingek vonulása.

Nyolc óra. Jön Sz. J., egy kicsit eltévedt a Ráth György utcában. Mesél a családjáról és a terveiről. Egy kínos esetről T. püspökkel. H. Ottóról, akinek egy időben munkatársa volt... Hogyan lépett hátra a mikrofontól a hetvenes években a szászrégeni középiskola évzáróján, amikor beszédében a kötelező (nem általa betoldott) Ceauşescu-idézethez ért. *Kilenc óra, tíz óra, tizenegy óra.* Fogy a nap, fogy a papír, hívunk egy taxit.

Alaszkában 1631. XII. 6-án hamueső esett. Szemtanúk értesülései szerint bűnbánó titánok szórtak hamut a fejükre.

2000 ESTEK

Áprilisban is a szokott helyen (Merlin Színház, V. ker. Gerlóczy utca 4., első emelet) és a szokott időpontban, a hónap harmadik csütörtökjén tartjuk a **2000** estet.

Vendégünk ezúttal NÁDAS PÉTER gombosszegi író lesz, akitől meg fogjuk kérdezni, milyen írásokat jelentetett meg egykoron, az *Ifjúkommunista* című lap szerkesztőjeként, hogy van-e kedvenc fényképe fotóriporter korából, hogy mit is jelent tulajdonképpen a *test történelme* kifejezés – és még sok egyebet.

Lapunk régi, új és leendő olvasóit szeretettel látjuk Merlin Színházban április 20-án, este 7 órakor.

„Tudod, hogy van ez”

Olvassuk az újságot, kik mennyit kaptak a Nemzeti Kulturális Alap folyóirat-kuratóriumától. Na a szegény írószövetség ezúttal már csak 7 milliót kapott a lapjára, tavaly még 8-at. Igaz, egy éve a távozó kormány odalökött nekik soronkívül még 40 milliót. Kapott most olyan kiadvány is 5 milliócskát, amely évekkel ezelőtt megbukott, kiderült róla, hogy egyáltalán nem talál olvasókra, és ezért ma már voltaképpen hírlevél, beborítékolják, és ingyen küldik szét az íróknak, mert ugyanis ez a szegény írószövetség másik folyóirata. A szegény írószövetség elnöke kurátor.

Aztán itt van egy remek, jólmenő vállalkozás, nem folyóirat, pláne nem kulturális, jóllehet benne van a moziműsor meg a jobb vendéglők. 3 millicsit kaptak. Ennek a főszerkesztője is kurátor.

Stb.

Így szokás ez mifelénk. Újabban már a nagy magánalapítványoknál is előfordul, hogy a kurátorok a saját zsebüket tömik, vagy, illedelmesen, egymáséit.

„A kuratóriumban egyébként olyanok is ültek, akik néhány pályázat esetében személyesen érdekeltek voltak. Szeghalmi Elemér hangsúlyozta, ilyen esetben az érintettek tartózkodtak a szavazástól.”

Mindebből minő vigaszt és erkölcsi tanulságot meríthetünk?

1. A mi folyóiratunk, a **2000**, másfél milliós kiadási támogatásban részesült, ami nem sok, és semmiképp nem elég. De legalább alibink van: most mindenki sejtheti, hogy nem vagyunk benne ebben a mocsokban.

2. Talán a **2000** jut el a legtöbb előfizetőhöz és vásárlóhoz. Ha megszűnünk, mi olvasóknak fogunk hiányozni.

3. Babits, úgy hírlik, nem marta föl a Baumgarten-díjat. Ha most élelmesék kifosztják a rájuk bízott állami kasszát, akkor, na vajon: Babits lesz-e belőlük?

